

Danmarks Forsvarspolitik 1922-1940

615-0137-4

Paa højeste Plan

Krigen var brudt ud - og både små og store riger havde svært ved at holde sig udenfor. (1939)

Svømmøllen 1939.

Selvom tegningen omhandler situationen omkring krigsudbruddet 1939, så er den en god illustration af de forhold et lille neutralt land som Danmark måtte leve med gennem hele perioden.

Specialeopgave oktober 1995
af Martin Horst Arvedlund

Vejleder :

Henrik Nissen

INSTITUT FOR HISTORIE

DET KONGELIGE BIBLIOTEK

130008292656

OK

2

Det KONGELIGE BIBLIOTEK
Amager
Njalsgade 80
DK-2300 København S

Indholdsfortegnelse

<u>1. Problemformulering</u>	<u>s. 1</u>
<u>2. Kilder og litteratur</u>	<u>s. 2</u>
<u>3. Danmarks forsvarspolitik før 1922</u>	<u>s. 6</u>
<u>4. 1922-ordningen</u>	<u>s. 9</u>
<u>5. Venstregering 1922-24</u>	<u>s. 12</u>
<u>6. Socialdemokratisk regering 1924</u>	<u>s. 15</u>
<u>7. Venstregering 1926</u>	<u>s. 31</u>
<u>8. Socialdemokratisk regering 1929</u>	<u>s. 40</u>
<u>9. Forsvarspolitik 1933-37</u>	<u>s. 53</u>
<u>10. Forsvarsordning 1937</u>	<u>s. 64</u>
<u>11. Udviklingen frem til krigsudbruddet</u>	<u>s. 70</u>
<u>12. Betydningen af krigsudbruddet</u>	<u>s. 73</u>
<u>13. Konklusion</u>	<u>s. 79</u>
<u>Noter</u>	<u>s. 83</u>
<u>Bibliografi</u>	<u>s. 94</u>

Formålet med denne opgave er at undersøge hvilke ændringer dansk forsvarspolitik undergik i perioden 1922-1940 samt hvad, der eventuelt måtte ligge bag sådanne ændringer eller overvejelser om ændringer.

Opgaven tager sit udgangspunkt i forsvarsordningen af 1922, da det var denne ordning, der kom til at danne baggrund for mellemkrigstidens forsvarsdebat. Rent tidsmæssigt slutter opgaven naturligt nok ved den tyske besættelse den 9. april 1940, der for Danmarks vedkommende markerer afslutningen på mellemkrigstiden. Når hele perioden er medtaget skyldes det også, at man derved får et bedre overblik over, hvilken udviklingen de skiftende udenrigs og indenrigspolitiske forhold medfører, istedet for det øjebliksbillede et kortere tidsperspektiv let medfører.

Udfra en umiddelbar betragtning er det ikke urimeligt at antage, at Danmarks forsvarspolitik kunne være afgørende bestemt af det trusselsbillede, som ledende politikere havde på det pågældende tidspunkt. Med andre ord kunne man fristes til at antage, at Danmarks forsvarspolitik primært var bestemt af omverdenen, selvom det formelt er Rigsdag og regeringen der fastsætter Danmarks forsvarspolitik.

Stik imod denne antagelse udviser den danske forsvarspolitik i mellemkrigstiden ved første øjekast en forbavsende stabilitet, på trods af de omvæltninger, der finder sted i omverdenen.

Denne stabilitet er først og fremmest tilvejebragt af to faktorer. For det første var Danmark et lille land, hvis ressourcer var meget begrænsede. Man kunne derfor ikke gøre sig forhåbninger om for alvor at påvirke den sikkerhedspolitiske situation gennem forsvarspolitikken. En beskyttende alliance med en stormagt var heller ikke mulig med andre end Tyskland og da dette land blev betragtet som den alvorligste potentielle trussel var en sådan alliance også udelukket.

Dernæst blev stabiliteten frembragt af det forhold, at forsvarspolitikken blev benyttet som et væsentligt profileringssemne af de fire store politiske partier. Det er i lyset af de to ovennævnte faktorer, at dansk forsvarspolitik i Mellemkrigstiden skal analyseres.

Da det i Danmark er regeringen og folketinget, der fastlægger de overordnede rammer, vil jeg derfor tage udgangspunkt i de tilkendegivelser og overvejelser, som de forskellige regeringer og folketingets vigtigste partier har foretaget.

Denne indfaldsvinkel betyder, at jeg vil fokusere mest på de

partier, som i en given periode var indehavere af regeringsmagten eller havde indflydelse som støtteparti eller forhandlingspartner. I denne forbindelse skal man dog være opmærksom på, at de partier som havde indflydelse på forsvarspolitikken traf deres afgørelser under hensyntagen til de øvrige partiers standpunkter samt hvad partierne mente, at deres potentielle vælgere forventede af partiet. Der indgik altså både parlamentariske og vælgermæssige hensyn i fastlæggelsen af forsvarspolitikken.

2. Kilder og litteratur

Der findes en lang række forskellige kilder, som kan lægges til grund for den ovennævnte vurdering. De direkte tilkendegivelser af Danmarks officielle forsvarspolitik består først og fremmest af folketingsbeslutninger, regeringsudtalelser og de forskellige forsvarslove. Partiernes interne overvejelser belyses blandt andet af deres interne beslutninger på rigsdagsgruppernes møder samt landsmøde og kongresvedtagelser. Hertil skal naturligvis også lægges partiprogrammerne for de toneangivende partier.

Disse kilder er alle forholdsvis pålidelige. Man kan således gå udfra, at det som står i Folketingstidende normalt også er hvad, der er blevet sagt i Folketinget. Selvom dette ikke nødvendigvis er udtryk for sandheden om den pågældende sag eller for hvad den politiker, som udtaler sig i virkeligheden mener. Ligeledes kan love og partiprogrammer anvendes med stor sikkerhed.

Dette har dog den naturlige modifikation, at en lov ikke nødvendigvis er en afspejling af virkeligheden, da dens vedtagelse ikke er nogen garanti for, at den bliver overholdt. En lignende problemstilling gør sig gældende for partiprogrammer, idet et partiprogram ikke nødvendigvis er et udtryk for folketingsgruppens holdning. Endvidere kan et partis holdning naturligvis hurtigt ændre sig, medens det godt kan tage et stykke tid at ændre partiprogrammet. Man skal derfor være varsom med at tage et partiprogram som et udtryk for den politik, partiet rent faktisk fører.

Derudover er de enkelte partiers protokoller af forholdsvis stor pålidelighed. Der er dog ikke tale om ordrette referater og nogle referater indeholder kun en oversigt over, hvilke emner der er blevet debatteret.

Endvidere lider mange af protokollerne af store lakuner, hvor enkelte møder eller op til flere års møder ikke er refereret i protokollen. Desuden indeholder protokollerne formentlig også en vis selvcensur, således at man har undladt at referere følsomme oplysninger, der ikke måtte komme offentligheden til kundskab. Endelig kan man heller ikke regne med, at politikerne nødvendigvis har sagt sandheden eller deres uforbeholdne mening på gruppemøderne. Med de ovennævnte forbehold kan man derfor nok stole på de referater, der findes.

Det samme gør sig gældende for de af Kaarsted udgivne ministermødeprotokoller. Herom skriver Kaarsted: "Ministermødeprotokollerne må altså benyttes med forsigtighed. Hvad der står er sket, men ikke alt, som skete, står der" (1).

Da der ikke er fundet nogen ministermøde protokol for den første socialdemokratiske regering 1924-26, vil jeg til erstatning for denne benytte landbrugsminister Kristian Bordings dagbog over dette ministerium. Man kan ikke nødvendigvis udvide Kaarsteds omtale af de officielle ministermødeprotokoller til også at omfatte Bordings dagbog. Dette skyldes, at man ikke kan vurdere i hvilket omfang, de er præget af Bordings egne holdninger. I det omfang det har været muligt for mig at kontrollere dem, er der dog ikke afsløret unøjagtigheder af betydning.

Personarkiver i større målestok har det indenfor denne opgaves rammer ikke været muligt at inddrage. Da Stauning indtager en særdeles central plads i politikken i almindelighed og da hans forsvarspolitiske meninger er meget omdiskuterede, har jeg dog anvendt hans personlige arkiv, men andre personlige arkiver har ikke været benyttet.

Hvad litteraturen angår, så er det forholdsvis begrænset, hvad der er skrevet om dansk politik i 1920'erne, hvorimod litteraturen er noget mere righoldig, når man når op i 1930'erne.

Af oversigtsværker skal nævnes "Danmarks Historie vol. 7.", "Gyldendals og Politikens Danmarks Historie vol. 12-13" af disse to er det "Danmarks Historie", der har den fyldigste behandling af det forsvarspolitiske område. Socialdemokratiets partihistorie "En Bygning vi rejser" giver også en oversigt over perioden. Men den anskuer naturligvis perioden udfra et socialdemokratisk standpunkt.

For forsvarspolitikens vedkommende er det endnu mere begrænset, hvad der eksisterer af litteratur. Troels Fink har i sin bog "Fem foredrag om dansk forsvars politik efter 1864" bidraget til studiet af perioden. Derudover er tilblivelsen af 1922-ordningen er behandlet indgående i Knud Larsens bog "Forsvar og Folkeforbund", medens Poul Jensens artikel "Parlamen-

tarismen er en letbenet dame" (2) giver en detaljeret analyse af overvejelserne indenfor den konservative folketingsgruppe forud for regeringen Madsen-Mygdals fald.

Samspillet mellem Venstre og de Konservative under Madsen-Mygdals regering er desuden beskrevet indgående af Bo Beier Thorup i Specialet "Mellem Frihandel og Protektionisme", omend han kun berører forsvarspolitikken sporadisk.

Den øvrige litteratur om 1920ernes forsvarspolitik er meget militærteknisk orienteret, hvorfor den ikke har den store værdi for denne opgave. Men i det omfang de militære overvejelser er fundet relevante, er det "Jyllands Landforsvar fra 1901-1940" af Michael Clemmesen og "Planlægningen af det sjællandske landforsvar 1922-1940" af Ole Isgaard Olsen", som er blevet anvendt til belysning området.

Til belysning af den forsvarspolitiske udvikling i 1930erne kan Ole Lykkebos speciale "Det Danske Socialdemokratis Militærpolitiske stilling" fremhæves. Denne fremstilling bærer dog præg af, at forfatteren ikke har haft adgang til den socialdemokratiske folketingsgruppes mødeprotokoller, ligesom han ikke har anvendt ministermødeprotokollerne.

I bogen "Det Danske Socialdemokrati og Revisionismen" giver Claus Bryld et overblik over den ideologiske udvikling indenfor Socialdemokratiet fra 1. Verdenskrig til 1930erne. Desuden er de socialdemokratiske partiprogrammer fra perioden optrykt i bogen, hvorfor jeg har tilladt mig at henvise hertil. Derudover giver Niels Finn Christiansens biografi om Hartvig Frisch et indblik i, hvad der rørte sig indenfor Socialdemokratiet i 1920erne og 30erne.

Den historiker som har beskæftiget sig mest med 1930erne udfra et udenrigspolitisk perspektiv er uden tvivl Viggo Sjøqvist. Selvom perspektivet i hans forskning primært har været af udenrigspolitisk karakter, så har han dog også bidraget med en del resultater af betydning for vurderingen af den forsvarspolitiske situation i perioden.

I sin artikel i "Hilsen til Hæstrup" og i bogen "Besættelsen 1940" behandler han begivenhederne i månederne umiddelbart forud for besættelsen. Derudover bør man være opmærksom på hans bog: "Danmarks Udenrigspolitik 1933-40", hvori der fremkommer en del betragtninger af værdi for belysningen af den forsvarspolitiske situation.

Endelig findes der en del erindringslitteratur om både 1920erne og 30erne, heraf indtager Munchs erindringer en særstilling på grund af deres grundighed og omfang samt forfatterens nærhed på det politiske beslutningscentrum i det meste af perioden. Af

hensyn til opgavens omfang er det kun Munchs og Bramsnæs erindringer, som er benyttet. Men der findes også erindringslitteratur af andre politikere eksempelvis af de konservative folketingsmedlemmer Ole Bjørn Kraft og Henning Hasle.

Fælles for mange af disse biografier er dog, at de indholder unøjagtigheder, som bærer præg af, at de er nedskrevet længe efter begivenhederne har udspillet sig. Endelig er de ofte meget tendensiøse. Et godt Eksempel på dette er Henning Hasles bog "Skyggen mod Syd", som i vid udstrækning er et angreb på den Socialdemokratisk-Radikale regerings forsvarspolitik og på Hasles rival Christmas Møller.

Den samme begrænsning som gør sig gældende for anvendelsen af erindringer er også blevet anvendt overfor avisartikler, der kun er inddraget i meget begrænset omfang.

3. Danmarks forsvarspolitik før 1922

3.1 Udviklingen frem til 1918

Før 1922 var Danmarks forsvar afgørende præget af nederlaget i 1864. På grund af Slesvigs afståelse var det ikke længere realistisk at lægge tyngden af forsvaret i Jylland.

Selvom Tyskland stadig blev betragtet som hovedfjenden, centrerede man forsvaret omkring Sjælland. Kernen i forsvaret udgjordes af København, hvorom man fra 1886 til 1894 anlagde en moderne fæstningsring fra Avedøre i syd til Tårnbæk ved Øresund. Denne befæstning var suppleret af en række forter, som skulle beskytte byen mod angreb fra søsiden.

Forsvarsopfattelsen, der lå til grund for fæstningen var, at den i kombination med en stor mobiliseringsstyrke skulle kunne sikre et længerevarende forsvar af hovedstaden mod et eventuelt tysk angreb. Derved håbede man, at Tyskland kunne afskrækkes fra at angribe. Dette skyldtes ikke mindst, at et tysk angreb var mest sandsynligt i forbindelse med en stormagtskonflikt. I en sådan situation regnede man ikke med, at Tyskland ville være i stand til at afse større styrker til et angreb på Danmark.

Denne forsvarsopfattelse var dog langt fra uanfægtet i årene op til den 1. Verdenskrig. Venstre kæmpede således hårdnakket for nedlæggelsen af Københavns landfæstning. Ligesom Det radikale Venstre fra partiets oprettelse i 1905 gik ind for et forsvar, der udelukkende skulle kunne sikre mod mindre neutralitetskrænkelser.

Fra 1905 havde man således en opdeling af partierne på det forsvarspolitiske område, som kom til at holde sig mange år frem. Da partierne brugte forsvarspolitikken som markeringsområde overfor hinanden betød det, at Socialdemokratiet ønskede en afrustning, hvilket de Radikale også kunne tilslutte sig, omend de ønskede at tildele lidt flere ressourcer til et neutralitetsværn end Socialdemokratiet. Venstre ønskede et stærkere forsvar end de Radikale og de Konservative placerede sig som de mest forsvarsvenlige.

Da man i 1908 nedsatte en forsvarskommission med henblik på udarbejdelsen af en ny forsvarsordning fremstod den ovennævnte opdeling af partierne meget tydeligt. I 1909 lykkedes det imidlertid for Venstre og Højre at nå frem til et forlig om forsvaret. Det væsentligste resultat af dette kompromis var, at Københavns befæstning skulle nedlægges i 1922, men indtil da skulle forsvaret tage sit udgangspunkt i fæstningen. Selvom de

radikale i 1913 var kommet til magten med parlamentarisk støtte fra Socialdemokratiet kunne der ikke rokkes ved denne ordning, da Højre og Venstre stadig havde flertal i landstinget.

Dertil kom, at der på grund af den udenrigspolitiske situation gennem de fire krigsår herskede en politisk borgfred. I disse år blev der derfor aldrig for alvor sat spørgsmålstegn ved den bestående forsvarspolitik, selvom det naturligvis ind imellem gav anledning til spændinger, at en radikal regering skulle administrere en forsvarsordning, som den i virkeligheden var modstander af (1).

3.2 Forsvarslovenes tilblivelse

At den omtalte borgfred var af midlertidig karakter kunne ingen være i tvivl om og blækket var da også knap nok tørt på våbenstilsstandsaftalen mellem de stridende parter, før forsvarsspørgsmålet blev taget op i folketingsalen.

Dette sket den 22. november 1918, hvor statsminister Zahle fremsatte et "forslag til lov om nedsættelse af en kommission til drøftelse af hærens og flådens fremtidige ordning".

Som udgangspunkt blev forslaget om nedsættelsen af en forsvarskommission mødt med en vis velvilje fra oppositionens side. Tilsyneladende var der enighed om, at de ændrede forhold i verdenssituationen samt den militære udvikling nødvendiggjorde en revision af den eksisterende forsvarsordning. Det var derfor naturligt, at den radikale regering forsøgte at appellere til en bred politisk enighed gennem en forholdsvis neutral formulering af kommissionens opgaver.

Når regeringen ønskede at komme til forståelse med oppositionen skyldtes det dog også simpel nødvendighed. En bred politisk enighed var nødvendig for at ændre forsvaret i retning af de radikales ønsker, da Venstre og de konservative ikke kunne forventes at miste landstingsflertallet indenfor en overskuelig fremtid. Man kunne derfor allerede den 17. januar 1919 opnå politisk enighed om nedsættelsen af en kommission, som alle kunne enes om.

Dermed var der markeret en bred politisk enighed om, at der måtte ske en ændring af dansk forsvarspolitik. Den eneste, som tog et spinkelt forbehold for nødvendigheden af en ændring, var Parkov, der på de konservatives vegne fremhævede den eksisterende ordning, som han mente var årsagen til, at Danmark havde kunnet holde sig udenfor krigen.

I praksis blev nedskæringsviljen markeret gennem nedlæggelsen af Københavns befæstning, hvilket allerede fandt sted i marts

1920. Denne beslutning havde ganske vist ikke den store principielle betydning, da befæstningen alligevel skulle nedlægges i 1922. Men det var dog en markering af, hvilken vej vinden blæste.

Dernæst gik alle partier ind for at indskrænke antallet af indkaldte for året 1920, da der under verdenskrigen havde været indkaldt omkring 24.000 flere værnepligtige end forudsat i forsvarslovgivningen.

Efter Venstres overtagelse af regeringsmagten i 1920 blev denne linie fortsat gennem fremsættelse af lignende forslag for året 1921, ligesom man aflyste de årlige efterårsmanøvrer. Udover de ovennævnte besparelser var der naturligvis også enighed om afviklingen af de ekstraordinære foranstaltninger, som verdenskrigen havde givet anledning til. Dette gav i sig selv en betydelig besparelse i forhold til nivauet under verdenskrigen.

Selvom der gennem iværksættelsen af de ovennævnte besparelser blev markeret en nedskæringsvilje hos et stort flertal i folketinget, så var der i perioden frem til foråret 1922 ikke fremkommet nogen klar markering af, hvorledes den kommende forsvarsordning ville komme til at se ud.

Det var først da man i Venstre var nået til intern enighed om et udspil, at de øvrige partier i januar 1922 blev præsenteret for regeringens holdning. Dette forslag lagde op til en betydelig besparelse i forhold til 1909-ordningens omkostningsniveau. De konservative var langt fra tilfredse med Venstres forslag, men mod mindre indrømmelser accepterede de alligevel et forlig, der tog udgangspunkt i dette forslag. Det vigtigste i denne forbindelse var nok, at Venstre ikke var istand til at gøre væsentlige økonomiske indrømmelser af hensyn til den interne enighed i folketingsgruppen.

Dertil kom, at det borgerlige samarbejde af den konservative folketingsgruppe blev prioriteret over forsvaret, som ellers var partiets mærkesag. Når man sammenholder dette med, at man fra konservativ side ikke kunne støtte sig til en enig sagkundskab, så kan det ikke undre, at partiet havde svært ved at sætte sine krav igennem overfor Venstre.

Endelig må man ikke glemme, at der i de to partiers folketingsgrupper var en fornemmelse af, at udgifter til forsvaret ikke var populære hos vælgerne.

Den forsvarsordning man fik var altså et resultat af de parlamentariske styrkeforhold. Venstre og Konservative havde ved valget i 1920 opnået flertallet i folketinget og derefter indledt et samarbejde. Den politik som blev ført var derfor en borgerlig blokpolitik og forsvarsordningen var et resultat af

dette samarbejde.

Når det imidlertid var muligt for Venstre at få den største indflydelse skyldtes det vel først og fremmest, at partiet om ikke andet havde teoretisk mulighed for at samarbejde med de Radikale. De Konservative måtte derfor tage hvad de kunne få, hvis de ønskede politisk indflydelse (2).

4. 1922-ordningen

4.1 Venstres oplæg

Ifølge Venstres oprindelige forslag skulle hæren i fremtiden have en samlet årlig udgiftsramme på cirka 24,5 mio. kr. mod 43 mio. efter den gamle ordning. Udgifterne til flåden skulle også sættes ned fra 20,75 mio. årligt til omkring 16 mio. kr. Dertil skulle der bevilliges 3 mio. hvert år i ti år til ekstraordinære anskaffelser. Dermed ville de samlede forsvarsudgifter årligt beløbe sig til 43,5 mio. kr. mod 73 mio. i finansåret 1921-1922. Flådens fremtidige ordning var der ingen uenighed om, hvilket skyldtes at Venstres forslag i det store hele byggede på flådens ønsker.

For hærens vedkommende var situationen imidlertid en anden. På dette område lykkedes det, som nævnt, for de konservative at fremtvinge enkelte indrømmelser fra regeringens side. Det forlig man nåede frem til indebar derfor, at forsvarsudgifterne fremover skulle ligge på 47,5 mio. om året.

Derudover skulle der oprettes en landstorm på 1500 mand og der skulle årligt indkaldes 550 mand ekstra i forhold til Venstres forslag. Endelig skulle antallet af regimente ikke være 7 som oprindeligt foreslået af Venstre. Det skulle istedet forhøjes til 11.

Man var dermed nået frem til en ordning, som betød en betydelig nedrustning i forhold til tidligere. Men den betød også, at synet på hvordan forsvaret kunne bruges var forandret. Det var ikke længere muligt at tænke sig en eksistenskamp uden hurtig udenlandsk hjælp og selv med sådan hjælp var det tvivlsomt om noget sådant lod sig gøre. Det var helt udelukket at forestille sig en krig mod Tyskland med Danmark som angriber.

Endelig skal det bemærkes, at tyngdepunktet i forsvaret nu lå i Jylland. Det første skridt i denne retning blev allerede taget med nedlæggelsen af Københavns befæstning. Men det var først med 1922-loven, at sagen blev endelig afgjort. Den nye ordning betød således, at der var syv regimente med garnison i Jylland mod

fire på Sjælland.

Der var dog også på dette punkt tale om et kompromis i forhold til Venstres oprindelige forslag, som kun havde givet Sjælland en trediedel af styrkerne (1).

4.2 Den militære sagkundskabs betydning for ordningen

Det ovennævnte kompromis dækkede i virkeligheden over, en dybtgående splittelse indenfor den militære sagkundskab mellem to forskellige strategiske opfattelser. Begge teorier tog udgangspunkt i Tysklands svækkede stilling efter dets nederlag til Vestmagterne.

Flåden og hærens generalstab mente, at Tysklands svækkede stilling umuliggjorde en landgang på Sjælland, hvorfor forsvaret kunne koncentreres om den jyske halvø. De kommanderende generaler mente derimod, at Tyskland på grund af sin svækkede flåde i tilfælde af en konflikt med vestmagterne ville være nødt til at besætte Storebælts kyster.

Som man kan se var det dog flåden og generalstabens holdninger, der fortrinsvis blev tilgodeset gennem kompromiset. Særligt var det flåden, som blev den store vinder i og med den fik tilkendt alle de midler den havde bedt om.

En væsentlig årsag til, at dette blev resultatet var, at flåden ikke var internt splittet ligesom hæren. Dernæst søgte flåden indflydelse gennem Venstre, som var det parti, der blev bestemmende for forsvarsordningens udseende. Venstre kunne således udnytte uenigheden ved at støtte sit forslag på flådens og generalstabens argumenter.

Uenigheden var dog ikke kun af betydning for forsvarsordningens udseende. Den var også med til at befæste det fjendskab, som i forvejen eksisterede mellem hæren og flåden. Dette skulle vise sig at få konsekvenser for hele mellemkrigstidens forsvarspolitiske debat (2).

4.3 De internationale aspekter ved forsvarsordningen

Den internationale situation havde primært betydning for den forsvarspolitiske debat på to områder. For det første var det uden tvivl afgørende for politikernes stillingtagen, hvilke trusler der kun antages at gøre sig gældende mod Danmark indenfor en overskuelig tidshorisont. I denne forbindelse spillede det internationale klima naturligvis ind for bedømmelsen af sådanne potentielle truslers aktualitet.

Det andet internationale forhold som prægede den danske

forsvarsdebat var udviklingen indenfor folkeretten. Selvom udviklingen indenfor folkeretten og vurderingen af trusselsbilledet naturligvis ikke var uafhængige af hinanden, har jeg alligevel tænkt mig at behandle dem, hver for sig. En sådan fremgangsmåde giver efter min mening den mest overskuelige fremstilling af emnet.

Som man kan se af det ovenstående var forsvarsordningen stadig primært rettet mod Tyskland. Forsvarsdebatten havde, da også fundet sted under den forudsætning, at den eneste virkelige trussel mod Danmark udgjordes af Tyskland. Umiddelbart var Tyskland imidlertid så svagt, at der ikke kunne forventes nogen aggression her fra. Hvorvidt dette forhold kunne være ved var til gengæld uklart ved forsvarsordningens vedtagelse, ligesom det var uklart om Tyskland i længden var villig til at respektere Danmarks sydgrænse.

Derudover var den internationale situation også præget af Folkeforbundets oprettelse. Oprindeligt var der knyttet en betydelig grad af forventning til forbundets muligheder for at fremme afrustningen og dermed forøge afspændingen. Dette fik de danske politikere til at indtage en afventende holdning i forsvarsspørgsmålet i håb om, at folkeforbundet ville have en positiv betydning. Fra 1921 stod det imidlertid klart, at man ikke kunne forvente, at folkeforbundet ville skabe hurtige resultater indenfor afrustningen.

Alligevel måtte den øjeblikkelige internationale situation ikke mindst under indtryk af Tysklands og Ruslands svækkelse betragtes som afspændt. Det var udfra denne opfattelse, at alle partier kunne enes om et lavere forsvarsniveau.

Hvad angår den folkeretlige situation, så var den også præget af folkeforbundets oprettelse. Venstre og Det Konservative Folkeparti havde i forbindelsen med udfærdigelsen af 1909-ordningen ment, at Danmark måtte have et militær af en vis størrelse, hvis det udfra folkeretten skulle kunne kræve sin neutralitet respekteret.

Dette synspunkt blev ikke fraveget i forbindelse med vedtagelsen af 1922-ordningen. Tværtimod mente de to partier, at Danmarks indtræden i Folkeforbundet også medførte militære forpligtelser omend disse forpligtelser ikke blev nærmere præciseret (3).

De Radikale og Socialdemokratiet opretholdt den modsatte fortolkning, idet de hævdede, at Folkeforbundet ikke kunne stille krav til medlemsstaternes militære beredskab (4). Ifølge dem betød Folkeforbundets solidaritets bestemmelser tværtimod, at Danmarks neutralitet nu var sikret af forbundet. De kunne

derfor fortsat arbejde for dansk afrustning.

Ingen af parterne fik dog autoriseret deres fortolkning gennem folkeforbundsarbejdet. Men folketingsflertallet støttede regeringens opfattelse og accepterede den som en del af forsvarsordningens grundlag. Det var derfor, alligevel regeringens fortolkning, som havde sejret i første omgang.

På trods af den omfattende uenighed lykkedes det alligevel at opnå enighed i det ene tilfælde, hvor folketinget skulle tage stilling til en konkret militæraktion i Folkeforbunds regi. I dette tilfælde krævedes det dog udelukkende, at danske tropper løste politimæssige opgaver. Der blev derfor ikke taget stilling til, hvor langt man fra de forskellige partiers side ville være villig til at gå.

Selvom der aldrig kom en endelig afklaring af de ovennævnte spørgsmål, så står det alligevel fast, at alle partier i folketinget i praksis var villige til at lade Danmark påtage sig klart afgrænsede militære forpligtelser, som ikke indebar nogen fare for at blive involveret i egentlige kamphandlinger. Men derimod var alle enige om så vidt muligt at undgå forpligtelser, hvis omfang ikke umiddelbart kunne overskues.

5. Venstreregering 1922-24

5.1. Linien i forsvarspolitikken 1922-24

Med forsvarsordningen var den officielle forsvarspolitik stort set fastlagt for resten af Venstres regeringsperiode. Der var nu et fast fundament for regeringens forsvarspolitik, som havde samlet et flertal i både folketing og landsting, hvorfor der ikke umiddelbart kunne rokkes ved det.

Fra Venstres side tog man tilsyneladende den nye forsvarsordning alvorligt. På finansloven for 1923-24 fulgte man således de ordinære bevillinger, som forliget med de konservative forudsatte.

Alligevel ser man allerede her en afvigelse i forhold til, hvad der bevillingsmæssigt var forudsat i forsvarsordningen. Der blev nemlig ikke for finansåret 1923-24 fastsat en ekstraordinær bevilling på 3. mio. kr. til hæren. Den afsatte bevilling var kun på 2. mio. Endvidere var det kun 1,5 mio. af bevillingen, der blev brugt i løbet af finansåret (1).

Hvorvidt dette skyldtes, at regeringen ønskede at spare kan ikke afgøres med sikkerhed. Men da spørgsmålet blev behandlet i

folketingsalen begrundede Venstre den manglende udnyttelse af bevillingen med tekniske forhold. De nye våben som skulle have været anskaffet var ganske simpelt ikke færdigafprøvede (2).

Selvom denne erklæring skulle være rigtig kan man naturligvis ikke udelukke at besparelshensyn har spillet ind. Det som først og fremmest taler imod en sådan tolkning er, at det omtalte beløb selv efter datidens forhold var af en forholdsvis beskedne størrelse.

På trods af, at de lovgivningsmæssige rammer for forsvarspolitikken var lagt fast for den resterende del af Venstres regeringsperiode, så var der alligevel en del spørgsmål af administrativ karakter, som endnu var uafklarede.

Disse spørgsmål måtte afgøres efterhånden, som man begyndte at føre lovgivningen ud i praksis. Arbejdet kom for alvor igang i begyndelsen af 1923, hvor de første overordnede direktiver blev udstukket fra krigsministeriet. Man begyndte naturligt nok med Jylland. Her havde man Danmarks eneste landegrænse. Den blev på grund af sin beliggenhed og sit udspring i Versaillesfreden anset for at være mest udsat.

Planlægningen bar derfor præg af, at man fra politisk hold ønskede en markering af viljen til et forsvar af det genvundne Sønderjylland. I overensstemmelse hermed bestemte ministeriet i marts 1923, at de jyske styrker skulle inddeles i en nordlig og en sydlig division. Dermed havde man styrker til rådighed, der kunne gribe hurtigt ind i tilfælde af grænseuro.

Desuden styrkede man hele hæren gennem oprettelsen af en række ekstra landsstorms og depotbataljoner. Dette skete ved at udnytte det mandskab, som var tilovers på grund af de store eksraindkaldelser under og lige efter krigen. Denne ordning kom særligt Sønderjylland til gode gennem oprettelsen af fire landsstormsbataljoner.

På grund af politisk uro i Tyskland blev spørgsmålet om Jyllands forsvar imidlertid stadig mere aktuelt i løbet af 1923. På foranledning af hærledelsen tog regeringen derfor spørgsmålet op på et møde i forsvarsrådet i december. Her frem gik det klart, hvor høj prioritet forsvaret af Sønderjylland havde, idet regeringen i et efterfølgende direktiv meddelte følgende : "Forsvaret skal optages så sydligt som muligt på dansk grund. Ministeriet tillægger det største betydning, at de genvundne landsdele ikke overgives til fjenden uden alvorlig modstand fra den danske hær side." (3).

Derudover søgte regeringen at styrke forsvaret ved hjælp af en række andre tiltag, hvor man tildelte landstormen og de Sønderjyske regimenten en række forvarsopgaver, som i tilfælde

af et tysk overraskelsesangreb skulle hindre en overrumpling.

Denne opgave tildeling mødte både modstand fra formanden for landstormskommissionen og generalkommandoen. Særligt var chefen for generalkommandoen stærkt utilfreds med, at man havde tilsidesat hans kompetence ved at gå uden om den almindelige kommandovej i tildelingen af opgaverne.

Kritikken blev dog blankt afvist af ministeriet, der blot erklærede, at man forventede, at chefen for generalkommandoen snarest efterkom den givne befaling og førte planerne ud i livet (4).

Som man ser var uenigheden om forsvarets udseende ikke afsluttet med forsvarsordningens vedtagelse. Striden om den praktiske udførelse af ordningen må nok ses som en forlængelse af hærens forsøg på at gøre sin indflydelse gældende.

Det er derfor næppe noget tilfælde, at regeringen gik uden om de sædvanlige kommando veje. Udover at sikre en loyal gennemførelse af regeringens planer var det også en klar manifestation af, hvem der bestemte.

Underkendelsen af hærens ledelse i forbindelse med de forskellige mobiliseringsplaner og lokaliseringen af styrkerne er en klar manifestation af, at det nu var politiske og ikke militære hensyn, som fik lov til at bestemme den danske forsvarspolitik. Desuden må det opfattes som en klar underkendelse af hærledelsen som forsvarspolitisk aktør.

5.2. De internationale perspektiver i forsvarsspørgsmålet

Selvom forsvarets organisering er med til at afspejle, hvorledes det skal anvendes, så må man også behandle dette spørgsmål udfra andre synspunkter. Af den foregående gennemgang fremgik det klart, at Danmarks forsvar stadig var rettet mod Tyskland. Dette var så at sige dets primære anvendelsesområde. Når man havde valgt at organisere forsvaret således, indgik der naturligvis hensyn til den internationale situation.

Men i det store hele var det traditionen og Danmarks strategiske placering med den store nabo i syd, som vejede tungest for organiseringen af forsvaret.

Det andet store anvendelsesområde var det, som var bestemt af folkeretten, selvom forholdet til Tyskland naturligvis også spillede ind her. Folkeretten havde primært betydning for den danske forsvarsdebat på to områder. For det første var der det før omtalte spørgsmål om, hvor stort et forsvar der skulle til, før et land kunne kræve sin neutralitet respekteret. Dernæst var der spørgsmålet om Danmarks indtræden i Folkeforbundet medførte

nogen krav til det danske forsvars størrelse.

I venstreregeringens to sidste år var der ikke nogen nærmere drøftelse af, hvilke militære forpligtelser deltagelsen i Folkeforbundet indebar. Man må derfor antage, at regeringen lå fast på den linie, som forsvarsministeren havde angivet ved fremsættelsen af forsvarslovene i maj 1922. Her havde han fremsat det standpunkt, at forbundspagten indebar en pligt til deltagelse i forbundsaktioner. Som argument herfor fremhævede ministeren, at Schweiz ved sin optagelse i forbundet havde fået en dispensation for denne pligt (5).

6. Socialdemokratisk regering 1924

6.1. Overtagelsen af regeringsmagten

Efter valget i 1924 havde Socialdemokratiet sammen med Det radikale Venstre et klart omend spinkelt flertal i folketinget. Socialdemokratiet kunne herefter danne regering med de radikale som støtteparti. Dermed havde Danmark for første gang et folketingsflertal, som var for en militærafrustning. Da den nye regering tiltrådte kunne man derfor forvente, at dansk forsvarspolitik ville undergå en ændring. Imidlertid havde Socialdemokratiet og de Radikale ikke flertal i Landstinget. Dermed var den nye regering tvunget til at samarbejde med enten Venstre eller de Konservative, hvis ikke den ville være handlingslammet.

Men udsigten til større politisk indflydelse havde allerede ført til, at man fra socialdemokratisk side var begyndt at beskæftige sig mere indgående med det forsvarspolitiske område. Året før regeringsdannelsen havde man i partiets Odense-program så småt forberedt det ideologiske grundlag for en eventuel regeringsdeltagelse.

Tidligere havde man ikke under normale omstændigheder ønsket at tage et regeringsansvar medmindre Socialdemokratiet havde fuldstændig flertal i folketinget. Men nu accepterede man muligheden for at bære et parlamentarisk ansvar i andre situationer (1). Dette betød også, at resten af programmet måtte udarbejdes med et kommende regeringsansvar for øje. Indenfor de vigtigste politiske områder opstillede man derfor konkrete reformplaner, som havde udsigt til at kunne gennemføres parlamentarisk. For Forsvarets vedkommende vedtog man et mere detaljeret program end de tidligere, der havde båret præg af, at den konkrete gennemførelse af partiets program ikke var et aktuelt spørgsmål.

6.2. De indre modsætninger i regeringen

I partiprogrammet fra 1913 havde forsvarsspørgsmålet kun fået følgende omtale: "Afrustning. Internationale stridigheder afgøres ved voldgift" (2). I Odense-programmet fik dette spørgsmål en lidt mere fyldestgørende omtale idet man skrev: "Militærlove- ne revideres. Udgifterne formindskes ved militærafrustning. Til opfyldelse af internationale forpligtelser organiseres fornødent grænse og søpoliti. Statens repræsentanter i folkenes forbund skal arbejde for international afrustning." (3).

Den ovennævnte omformulering af partiprogrammet kunne tages til indtægt for, at man ville søge en afrustning gennemført, i det øjeblik man opnåede regeringsmagten.

Men da regeringen tiltrådte var dens forsvarspolitiske signaler uklare. Staunings tiltrædelseserklæring nævnte således ikke forsvaret med et ord (4). Dernæst var selve regeringens sammensætning et udtryk for modsat rettede signaler. De to ministre som var ansvarlige for regeringens forsvars og sikkerhedspolitik var repræsentanter for to forskellige forsvarspolitiske opfat- telser.

Forsvarsministeren Laust Rasmussen var tilhænger af afrust- ning og tilhørte den mest pacifistiske del af socialdemokratiet. Udenrigsministeren Grev Carl Moltke var derimod sværere at sætte i bås rent politisk. Men hans baggrund som adelig karrierediplo- mat og tidligere søofficer gjorde ham til repræsentant for nogle helt andre værdier end Laust Rasmussen (5).

Det bør også bemærkes, at Stauning med Moltkes udnævnelse havde lagt sig indenfor en tradition, hvorefter udenrigsmini- steren var en fagmand, der i regelen ikke tilhørte det politiske magtcentrum (6).

Udnævnelsen pegede derfor mod en vis kontinuitet i udenrigs- politikken, hvorimod en ensidig dansk nedrustning kunne betrag- tes som et brud på såvel den forsvarspolitiske som den udenrigs- politiske linie, idet Venstreregeringens forsvarspolitik havde forudsat, at forsvaret var i stand til at løse opgaver i Folke- forbundets regi.

Tilsyneladende var det kontinuiteten, som blev sat i højsædet i de første måneder efter regeringsdannelsen. Afrustningsspørgs- målet blev således hverken behandlet internt på regeringsmøder eller kommenteret i folketingsalen frem til august 1924 (7).

Hvad årsagen til denne tilbageholdenhed i sagen har været, kan ikke afgøres med sikkerhed. Men på et uofficielt ministermø- de den 13. august blev sagen behandlet. Heraf fremgår det, at Stauning var imod, at afrustningsspørgsmålet trådte for kraftigt

i forgrunden af hensyn til de politiske vanskeligheder, det kunne medføre både nationalt og internationalt. Han ønskede derfor en tilnærmelse til de Radikale. Endvidere fremgik det, at indenrigsministeren var direkte imod afrustning (8).

Staunings udtalelse tyder på, at årsagen til ministeriets passivitet i afrustningssagen var, at regeringschefen prioriterede den under andre politiske sager, som den ikke måtte komme til at stå i vejen for.

Men det er værd at bemærke, at Staunings opfattelse ikke fik lov til at stå uimodsagt. Forsvarsministeren erklærede, at man ikke kunne stoppe afrustningsspørgsmålet nu. Desuden ønskede han ikke, at de Radikale fik bestemmende indflydelse på ministeriets politik, så måtte man hellere tage et valg (9).

Ved det næste ministermøde den 19. august, hvor udenrigsministeren også var tilstede fremgår det af Bordings referat, at uenigheden indenfor regeringen var mere omfattende end den, man kunne konstatere ved mødet den 13. august. Udover Stauning og indenrigsminister Hauge var udenrigsministeren også betænkelig ved at fremsætte et afrustningsforslag. De øvrige ministre gav det dog deres tilslutning.

Dermed var sagen tilsyneladende afgjort. Ifølge Bording udbyggede udenrigsministeren ganske vist sin kritik af forslaget på et efterfølgende ministermøde (10). Men alligevel endte det med, at forsvarsministeren kunne fremsætte et lovforslag om afrustning i folketinget.

6.3. Socialdemokratiets afrustningsforslag

I henhold til forslaget skulle der istedet for en hær oprettes et vagtkorps på 7000 mand. Men der skulle kun uddannes 800 mand årligt fordelt på 4 forskellige hold, således at den stående styrke kun ville blive på 200 mand. Korpset skulle kun have en lettere bevæbning.

Dets opgaver skulle være at foretage grænsebevogtning og almindelig neutralitetshåndhævelse i tilfælde af internationale konflikter. Derudover skulle korpset også kunne bistå politiet ved opretholdelsen af lov og orden (11). Forsvarsministeren anslog, at udgifterne til dette vagtkorps ville blive på 5,6 millioner om året. Ministeren fremsatte også et lovforslag om omdannelsen af flåden til en såkaldt "statsmarine", hvilket for flådens vedkommende ville få lignende konsekvenser som forslaget om vagtkorpset ville få for hæren. De årlige omkostninger for dette forslag ansloges at ville ligge på omkring 11,5 mio kr. (12).

Forslagene var imidlertid, så drastiske, at selv de Radikale ikke kunne forventes at ville acceptere dem. De Radikale havde i deres partiprogram fastholdt deres holdning til forsvaret, således som den allerede var blevet formuleret i 1905 (13).

Hvorledes en afrustning konkret skulle udformes, havde de Radikale senest taget stilling til i forsvarskommissionens betænkning fra 1922. Heraf frem går det, at de radikale ønskede en ordning med et udgiftsniveau, der for hærens vedkommende lå på omkring det dobbelte af Socialdemokratiets forslag, nærmere bestemt 9,5 mio. Derimod havde de Radikale kun ønsket udgifter på 9,4 mio kr. til flåden (14).

Til gengæld måtte man forvente, at de ønskede at opretholde et minevæsen, hvilket Socialdemokratiets forslag ellers lagde op til at afskaffe. Det kan derfor ikke undre, at forslaget virkede som en rød klud på store dele af oppositionen. I løbet af efteråret udløste forslaget således en heftig debat i Folketinget og pressen.

6.4. Udenrigsministeren i offensiven

Under denne debat blev regeringens interne uenighed antydet overfor offentligheden. Dette skyldtes, at udenrigsministeren var yderst forbeholden i sin tilslutning til regeringens forslag, hvilket gjorde ham til en taknemmelig skydeskive for oppositionen. På trods af dette opretholdt udenrigsministeren sin distance til forslaget, og han tildelte nærmest sig selv en mæglerrolle. Han fastholdt således, at: " den udenrigspolitisk set heldigste løsning i denne sag vil være den, der i højeste grad formår at forlige de forskellige standpunkter " (15).

Udenrigsministerens skepsis overfor forslaget gik dog heller ikke ubemærket hen i forhold til regeringens interne overvejelser. I løbet af efteråret havde ministeren indhentet oplysninger om de udenlandske regerings holdning til den danske regerings afrustningsforslag. Udlandets holdning var imidlertid præget af udbredt skepsis overfor det danske initiativ.

Man skal dog være opmærksom på, at udlandet (undtagen Tyskland) formentlig ikke havde den store interesse for dansk forsvarspolitik. De tilbagemeldinger som udlandet kom med, kan derfor muligvis ses som et udtryk for en "vennetjenste" overfor den danske forsvarsminister.

De øvrige regeringsmedlemmer mødte da også udenrigsministeren med udbredt skepsis, da han forsøgte at bruge udlandets tilbagemeldinger til at underbygge sin kritik af afrustningsforslaget. Debatten om udlandets holdning fandt sted på et minister-

møde den 21. november 1924, hvor udenrigsministeren lagde vægt på, at man skulle undgå at isolere sig i forhold til udlandet.

Istedet foreslog han, at forslaget udelukkende blev betragtet som et forhandlingsoplæg, der sigtede mod at opnå et kompromis mellem bønder og arbejdere. Med andre ord skulle man søge en løsning med Venstre. Desuden insisterede ministeren på at fremlægge indberetningerne fra udlandet for de øvrige partier i folketinget. Dette modsatte samtlige de andre ministre sig dog.

Til sidst satte Moltke imidlertid sin stilling ind på at få lov til at fremlægge indberetningerne. Tilsyneladende har ministeriet følt sig i en så svag position, at man ikke kunne leve med en sådan udgang på sagen.

Selv Laust Rasmussen udtalte således ifølge Bordings referat at : " Vi kan ikke lade Moltke gå på den måde. Så må vi lade ham give de meddelelser. Men måske kan vi få en udsættelse af af-rustningsforslaget ved en overenskomst med Venstre og de Radikale og nedsættelse på de militære budgetter." (16).

Af referatet fremgår det, at forsvarsministerens forslag vandt tilslutning fra samtlige ministre. Dermed ser forhandlingslinien ud til foreløbig at have sejret indenfor ministeriet.

6.5. Forlig med de Radikale

Under udvalgsbehandlingen af forslaget gav det sig udslag i, at der blev taget kontakt til både Venstre og de Radikale. Det lykkedes hurtigt for de Radikale og socialdemokraterne at forhandle sig frem til et fælles forslag.

Ifølge dette forslag skulle de fremtidige forsvarsudgifter for vagtkorpsets vedkommende ligge på 7,3 mio. kr. om året medens statsmarinens omkostningsniveau skulle ligge på omkring 10,3 mio kr. årligt (17). Fra udgiftsniveauet at dømme lykkedes det for de to partier at mødes nogenlunde på midten. Men med hensyn til antallet af flådebevogtningsfartøjer måtte Socialdemokratiet give virkelig store indrømmelser, idet man måtte acceptere et antal på 24 mindre bevogtningsfartøjer imodsætning til de 3 oprindeligt forslåede (18).

Man måtte også acceptere opretholdelsen af et minevæsen, som ifølge de radikale havde vist sin værdi under verdenskrigen (19). Endelig havde Socialdemokratiet allerede inden afrustningsforslagets fremsættelse accepteret en afskaffelse af værnepligten eller tvangsudskrivning, hvilket man oprindeligt havde været betænkelig ved.

Når man ser på disse indrømmelser med hensyn til den prakti-

ske udførelse af forslaget, så er der ingen tvivl om, at det er socialdemokraterne, der har strukket sig længst. Dermed må Staunings ønske om en pragmatisk linie overfor de Radikale siges at have vundet en endelig sejr over Laust Rasmussens mere uforsonlige holdning.

Denne udgang på forhandlingerne betød tillige, at regeringen havde sin ryg fri i Folketinget. Nu risikerede man ikke en regeringskrise ved at komme i mindretal på afrustningsforslagene. Dermed var man langt friere stillet i forhandlingerne med Venstre.

6.6. Forhandlinger med Venstre

Hvorvidt udenrigsministerens ønske om en forståelse med Venstre blev taget lige så alvorligt, er derimod sværere at afgøre. P. Munch beretter imidlertid, at Stauning den 22. januar 1925 overfor ham tilkendegav, at han ønskede et resultat med Venstre (20). Som følge af denne samtale tog Munch kontakt til Moltesen og Oluf Kragh, som var de medlemmer af Venstres folketingsgruppe, der blev betragtet, som de mest forhandlingsvenlige i forsvarsspørgsmålet (21).

Den 22. januar talte Munch med Moltesen og dagen efter med Kragh (22). De to venstrelederes budskab var nogenlunde enslydende. Ingen af dem var afvisende overfor tanken om et forlig med de Radikale og socialdemokraterne. Men de mente begge to, at der måtte et påskud til, før Venstre kunne gå med til en ændring af 1922-ordningen. De var derfor enige om at henvise til resultaterne af sommerens ventede afrustningsforhandlinger, som den faktor der kunne give et sådant påskud.

Oluf Kragh, der var den mest meddelssomme af de to afslørede overfor Munch, at Venstres folketingsgruppe var delt i spørgsmålet. Under forhandlingerne om 1922-ordningen skulle Kragh angiveligt selv have forslået en betydelig billigere forsvarsordning end den, man i sidste ende vedtog. Denne ordning skulle i det væsentlige have bygget på flåden. Men forslaget var af Venstres folketingsgruppe blevet forkastet med en stemmes flertal (23).

Munch mener selv, at den episode, som Kragh omtaler, må have fundet sted i maj 1921. Men på baggrund af Venstres rigsdagsgruppes protokoller har Knud Larsen i sin bog: "Forsvar og Folkeforbund" kunnet fastslå, at dette ikke kan have været tilfældet. I Venstres folketingsgruppe var der ganske vist en afstemning om to forskellige forsvarsforslag, hvorunder Kraghs fløj blev nedstemt med to stemmer. Men Kraghs forslag var ikke

en forsvarsordning, der byggede på flåden. Hvis han har forslået en sådan ordning, må det derfor være før 1921 (24).

På trods af unøjagtighederne i Munchs beretning, så kan man konstatere, at der uden tvivl har været en intern uenighed i Venstres folketingsgruppe, som Munch har været opmærksom på. Hvad det angår stemmer Munchs beretning overens med protokollen for Venstres Folketingsgruppe.

Der kan heller ikke være tvivl om, at Munch har ønsket at udnytte denne uenighed. At dette skulle være sket i forståelse med regeringen, er der heller ikke grund til at anfægte. Man må således formode, at regeringen har haft samme opfattelse af uenigheden i Venstre som Munch.

Spørgsmålet er derfor, hvordan man har ønsket at udnytte denne viden. Har man ønsket at opnå en yderligere splittelse indenfor den borgerlige fløj eller har man ønsket at spille på uenigheden for at opnå et forlig.

Munch hævder selv, at han afsluttede samtalen med Kragh ved at konstatere, at det ikke foreløbigt var muligt at nå til en forhandling af forsvarsspørgsmålet. Men man ville tilrettelægge forhandlingerne således, at det så lidt som muligt vanskeliggjorde forhandling næste år. Kragh kunne ikke helt give det samme løfte, da det ikke var ham selv, men Brorson der var ordfører.

Selvom kontakterne til Venstre tilsyneladende ikke havde nogen umiddelbar udsigt til at bære frugt, så kom der alligevel et nyt initiativ fra forsvarsministeren. Den 26. januar havde han et møde med Munch, hvor han gav udtryk for, at regeringen var villig til udskyde den videre behandling af afrustningsspørgsmålet under forudsætning af, at der kom en henvendelse fra Venstre, hvori dette parti stillede i udsigt, at det ville gå ind i en realitetsforhandling til efteråret. (25).

Munch hævder, at regeringen skulle have truffet denne beslutning på et ministermøde lørdag den 23. januar (26). Af landbrugsminister Kristian Bordings dagbog over det socialdemokratiske ministerium fremgår det, at emnet blev drøftet på et ministermøde netop denne dag. Selvom det ikke fremgår hvilken beslutning man nåede frem til på dette møde, så bekræfter det Munchs påstand om, at det var i samarbejde med regeringen, at han søgte kontakt til Venstre.

Af Munchs og Bordings fremstillinger fremgår det, at Munch og Bording havde den opfattelse, at både Moltesen og Kragh gik ind på forsvarsministerens ide (27). De ville derfor søge at bane vej for, en udtalelse fra Venstres folketingsgruppe, der kunne tilgodese regeringens ønsker (28).

Udtalelsen skulle angiveligt være fremsat på udvalgets møde den 12. februar. Men dette skete ikke (29). Dagen efter forklarede Kragh, at årsagen til den manglende henvendelse var en tale af Stauning, hvori han havde udtalt, at nu var Venstre nok på vej i forsvarsspørgsmålet. Denne udtalelse havde gjort det umuligt for Kragh at få folketingsgruppen og bestyrelsen med sig (30).

Det er ikke muligt at afgøre om Stauning havde nogen bagtanke med sin bemærkning eller om han fremsatte den uden at tænke på de mulige konsekvenser. Men umiddelbart stemmer den dårligt overens med den forsigtige forhandlingslinie han iøvrigt havde lagt op til. På den anden side kunne det virke som en dårlig undskyldning fra Kraghs side, så han kunne dække over, at folketingsgruppen under ingen omstændigheder var villig til at følge ham. Hvis der virkelig havde været et stærkt ønske i Venstre om at nå frem til et forlig, så havde Staunings bemærkning antageligvis ikke været afgørende.

Alligevel var enhver tanke om et bredt forlig ikke opgivet. Munch beretter, at marineministeriets chef admiral Rechnitzer efterfølgende havde et møde med Kragh og Moltesen, der ifølge admiralen havde været meget ivrige for at holde muligheden for et forlig åben (31).

Som jeg tildels har været inde på før er Munchs fremstilling af begivenhederne ingenlunde uproblematisk. Udover de påviste unøjagtigheder, så er det bemærkelsesværdigt, at protokollen for Venstres rigsdagsgruppe overhovedet ikke nævner, at forsvarsspørgsmålet har været til debat i januar og februar 1925.

Munchs beskrivelse af begivenhederne stemmer dog så godt overens med de oplysninger, som fremgår af Bordings dagbog, at der ikke er grund til at anfægte hovedtrækkene i det billede, man får ved at sammenholde de to kilder. Dette betyder dog ikke, at man kan udelukke unøjagtigheder i stil med de tidligere påviste.

Desuden er de to kilder ikke i stand til at belyse, hvorfor kontakterne mellem de to parter ophørte efter samtalen med Rechnitzer. Bording og Munchs oplysninger er derfor ikke tilstrækkelige til at bryde med det billede, at parterne stod for langt fra hinanden. Den politiske situation bar præg af, at det var to politiske blokke, som stod overfor hinanden og der var ingen lyst til at forære hinanden noget gennem et kompromis.

At der var kredse blandt de Radikale, som var meget skeptiske overfor regeringen var dog ikke tilstrækkeligt til, at man for alvor ville give forsvarspolitiske indrømmelser. Indenfor Venstre var situationen tilsyneladende den samme, der var nok

stadig et mindretal, som ønskede en tilnærmelse til de Radikale og måske endda til socialdemokraterne, men de kunne ikke få opbakning til at give virkelige indrømmelser.

For regeringens vedkommende var situationen en lidt anden man var tilsyneladende villig til at strække sig langt for at undgå en regeringskrise, hvad enten den så var forårsaget af interne forhold eller forholdet til Landstinget. Den stilstand i forhandlingerne, som var indtrådt i februar indebar, at Munch begyndte at forberede udarbejdelsen af en betænkning, som skulle ligge til grund for en gennemførelse af kompromisset mellem socialdemokratiet og de Radikale mod Venstre og de konservatives stemmer (32).

Dette resultat blev dog forhindret. Munch angiver selv, at dette skyldtes, at udvalget ikke kunne nå at få udarbejdet udtalelser fra de militære sagkyndige (33). Men udvalget havde mulighed for at fortsætte arbejdet uden de sagkyndiges udtalelser. Man kan derfor ikke afvise, at det var de forligsvenlige kræfter i regeringen, som forhindrede, at man i første omgang trak noget ned over hovedet på det borgerlige mindretal. Man ønskede åbenbart at undgå endnu en konflikt med Landstinget.

Denne fortolkning bestyrkes af, at Munch selv nævner, at der på dette tidspunkt stadig var stemning for at vente (34). Han præciserer dog ikke, hvem det var, der var omfattet af denne stemning. Istedet for betænkningen afgav udvalget en beretning og sagens afgørelse blev udskudt til næste folketingssamling, således som Venstre havde ønsket.

På baggrund af det gennemgaaede begivenhedsforløb fornemmer man, at regeringen frem til dette tidspunkt ikke ønskede helt at fraskrive sig muligheden for at få Venstre i tale. Det vigtigste formål har formentlig været at tilfredsstille udenrigsministeren. Men et resultat med Venstre ville afgjort styrke regeringen, ligesom man ikke kunne udelukke, at kontakterne ville medføre yderligere splid i den borgerlige lejr, hvilket uden tvivl ville være en kærkommen sidegevinst.

En sådan tolkning bestyrkes af, at forsvarsministeren allerede på et ministermøde den 12. januar omtalte, hvilke nedskæringer der efter hans mening kunne have udsigt til at blive gennemført uden konflikt.

Der var tale om besparelser i størrelsesordenen 7,5 mil. kr. som skulle primært skulle opnåes gennem udsættelse af nyanskaffelser og aflysning af efterårsmanøvrerne (35). Dette peger ikke på, at man for alvor har troet på muligheden for at nå til en forståelse med Venstre på baggrund af afrustningsforslaget. Men man har på den anden side ikke troet, at Venstre var helt ube-

vægelig.

Regeringens skepsis viste sig dog at være mere end velbegrundet. Venstre var ikke engang villig til at acceptere de mindre besparelser, da de blev fremlagt. I efteråret var situationen således den samme, der var ikke kommet noget internationalt nedrustningsresultat. Venstre var stadig ikke villig til at indgå i en realitetsforhandling på baggrund af afrustningsforslaget. Tværtimod var de sagkyndige nu fremkommet med kritiske udtalelser, der trak i den modsatte retning (36).

Hermed synes regeringens tålmodighed at være sluppet op. Det radikalt/socialdemokratiske forslag blev vedtaget i Folketinget mod de konservative og Venstres stemmer. Herefter blev forslaget oversendt til Landstinget, der imidlertid ikke fik behandlet det i den tilbageværende del af rigsdagssamlingen 1925-26 (37).

6.7. Årsagerne til Socialdemokratiets forhandlingslinje

Det der umiddelbart springer i øjnene i det ovenstående handlingsforløb er, hvorledes Socialdemokratiet tilsyneladende skifter kurs. I løbet af efteråret er der både tegn på forhandlingsvilje og alt eller intet politik. Men efter nytår bliver forhandlingsviljen tilsyneladende stadig mere fremherskende både i ministeriets interne forhandlinger og i de signaler, som bliver afgivet overfor omverdenen.

Socialdemokratiet virkede betydeligt mere kompromissøgende end de Radikale. Dette er en holdning, som tilsyneladende står i kontrast til partiets påfaldende ligegyldighed under forhandlingerne om 1922-ordningen.

En væsentlig årsag er naturligvis, at Socialdemokratiet i kraft af sin regeringsposition og det afrustningsvenlige folketingsflertal, som var opstået i 1924, nu kunne gøre sig håb om at få en bestemmende indflydelse. Dette var dog en forventning, som kun kunne indfries, hvis man viste imødekommenhed overfor både de Radikale og Venstre.

Hermed havde Socialdemokratiet accepteret de spilleregler, som var pålagt en mindretalsregering, hvis den ville gøre sig håb om at overleve i længere tid.

Den politiske situation kan imidlertid ikke udgøre hele forklaringen på den socialdemokratiske forhandlingsvilje. Som påvist ovenfor havde udenrigsministeren formentlig sin del af æren for dette.

Knud Larsen har i denne forbindelse fremlagt den teori, at Stauning netop skulle have udnævnt Moltke med det formål at stække den mest pacifistisk indstillede del af partiet (38). En

sådan opfattelse stemmer overens med Munchs påstand om, at Stauning allerede i 1921 skulle have tilkendegivet, at der kunne tænkes situationer, hvor Socialdemokratiet kunne bringes til at stemme for Venstres forslag til forsvarsordning (39).

Et andet forhold, der taler for Knud Larsens opfattelse, er, at Stauning under debatten om ændringen af Socialdemokratiets partiprogram i 1913 afslørede sig som latent forsvarsvenlig. Her gjorde Stauning sig til talsmands for, at man skulle beholde et program punkt, hvori det hed, at der skulle ske: "Obligatorisk fysisk opdragelse af ungdommen gennem gymnastik, våbenbrug og anden legemsøvelse" (40).

Selvom Knud Larsens opfattelse derfor ikke kan udelukkes på baggrund af det gennemgåede materiale, mener jeg ikke, at der er tilstrækkelig baggrund for umiddelbart at fæste lid til den.

Til gengæld er der ingen tvivl om, at Stauning internt i ministeriet gjorde sig til talsmand for en nedprioritering af afrustningsspørgsmålet, der i løbet af folketingsåret 1924-25 blev mere og mere udtalt samtidig med, at den vandt stadig større tilslutning indenfor ministeriet.

I første omgang gav det sig udslag i en accept af Moltkes forhandlingslinie. Men ifølge Bordings referater blev man på flere ministermøder i løbet af foråret enig om at nedtone afrustningsspørgsmålet af hensyn til en række andre sager (41).

Denne udvikling kulminerede tilsyneladende på ministermøderne den 27-28 marts, hvor Stauning direkte erklærede, at nedskæringer på forsvaret var for lille et spørgsmål at gå til valg på. Man måtte have en række store sager igennem først. (42).

Når denne linie kunne sejre forholdsvis let hænger det uden tvivl sammen med, at afrustning aldrig havde været en mærke-sag for Socialdemokratiet på samme måde som det havde været for de Radikale. Det var sociale og økonomiske reformer, der talte. Bærligt havde Stauning stået for en pragmatisk linie, hvilket først og fremmest havde givet sig udslag i hans indtræden i regeringen under den 1. Verdenskrig på et tidspunkt, hvor samme regering administrede en betydelig oprustning.

Det blev derfor betydeligt lettere at bøje af i forsvars-sagen, efterhånden som regeringen så, at den kunne gøre sig håb om at få afgørende indflydelse på løsningen af en række betydningsfulde sager, såsom valutaspørgsmålet og ikke mindst arbejdsmandskonflikten, som det lykkedes at løse under trussel om lovindgreb.

Forliget med de Radikale var i virkeligheden en næsten genial taktisk manøvre. Man havde herigennem sikret sig mod, at for-svarsspørgsmålet kunne udløse en regeringskrise ved at bringe

regeringen i mindretal i folketinget.

Den ovennævnte nedprioritering af forsvarsspørgsmålet betød derfor, at kontakten til Venstre var forholdsvis omkostningsfri. Regeringen havde nemlig på forhånd tilkendegivet, at den ikke nødvendigvis ville sætte sin egen skæbne på spil ved at udskrive valg i det øjeblik den blev underkendt af landstinget.

Hvis man opnåede et forlig med Venstre ville det styrke regeringens autoritet. Men blev dette ikke resultatet, var det ingen katastrofe. Man kunne så bebrejde oppositionen dens manglende forhandlingsvilje. Samtidig ville de indrømmelser man havde givet de Radikale være omkostningsfri, idet de ikke kunne få virkning uden Venstres accept i Landstinget.

Med andre ord kan kompromiset med de Radikale ikke nødvendigvis tages til indtægt for en reel vilje til at give større indrømmelser på forsvarsområdet, da regeringen kan have spillet på at forslaget ville blive forkastet af Landstingsflertallet.

At den socialdemokratiske holdning ikke indebar en ubegrænset imødekommenhed blev markeret af finanslovsforslaget for 1925-26. Ifølge dette forslag skulle hæren kun have en ekstraordinær bevilling på 1 million, selvom forsvarsordningen af 1922 forudsatte en bevilling på 3 mio. (43).

Derudover var de ordinære bevillinger sat betydeligt lavere end det som Venstre og de konservative mente at ordningen krævede. En del af denne nedskæring blev ganske vist opvejet af den forhøjede kronekurs. Men det var ikke nok for de Konservative og Venstre. Dette førte til, at landstinget ved sin behandling af sagen forhøjede bevillingerne. For hærens vedkommende blev de forhøjet med 5 mio. og for flåden blev de sat op med 1 mio. kr. (44). Endelig blev den ekstraordinære bevilling forhøjet til 3 mio, så den lå på det niveau, som forsvarsordningen forudsatte (45).

Selvom både Socialdemokratiet og de radikale fordømte dette mindretalsdiktat og krævede afrustningsforslaget lagt ud til folkeafstemning, så affandt begge partier sig i resten af regeringsperioden med den forsvarspolitik som de borgerlige partier havde lagt. Der blev fremsat enkelte nedskæringsforslag. Men der var i al væsentlighed tale om gentagelser af de tidligere nedskæringsforslag, ligesom afrustningsforslaget blev fremsat endnu engang inden regeringen gik af.

6.8. Folkerettens betydning for debatten

Udenrigspolitisk inddrog debatten ikke kun de øvrige staters holdning til det danske forsvar. Den tjente også til at klargøre

de politiske partiers opfattelse af folkerettens betydning for forsvaret.

Fremsættelsen af afrustningsforslaget gjorde det klart, at den socialdemokratiske regering ønskede et brud med den folkeretlige opfattelse af forsvaret, som den tidligere regering havde repræsenteret.

Dette var ikke overraskende, eftersom Socialdemokratiet og de Radikale på det principielle plan hele tiden havde anfægtet, at Folkeforbundspagten eller de folkeretlige neutralitetsregler indeholdt nogen krav til størrelsen af det danske forsvar.

Den socialdemokratiske opfattelse betød, at man ved forslagens fremsættelse ikke fandt det nødvendigt at komme med nogen nærmere redegørelse for de folkeretlige aspekter ved forslaget.

Det blev derfor den borgerlige opposition, der tog spørgsmålet op. Venstres ordfører den tidligere forsvarsminister Brorson mente således, at afrustningsforslaget var i strid med folkerettens neutralitetsregler. Han henholdt sig til den linie, som hans parti allerede havde anlagt under arbejdet med forsvarsordningen af 1909.

Her havde man taget udgangspunkt i Haagerkonventionernes bestemmelse om, at en neutral magt i forhold til de midler den råder over er forpligtet til at hindre enhver krænkelse af de neutralitetsregler, som konventionen indeholder.

Dette fik Brorson til at konkludere : "når en neutral stat med de midler, hvorover den råder havde og har pligt til at værgе sig mod neutralitetskrænkelser ligger heri en alvorlig opfordring til at påtage sig betydelige byrder både af personel og finansiel art for at kunne løse sine forpligtelser." (46).

Endvidere henviste han til den tidligere konseilspræsident og juridisk professor Deuntzer, der havde udtalt, at et brud på neutraliteten efter folkeretten ikke kunne besvares udelukkende med en protest (47).

Med hensyn til Folkeforbundet mente Venstre ikke, at dets regler indebar en egentlig juridisk forpligtigelse til at opretholde et forsvar. Men til gengæld var der tale om en moralsk forpligtelse, idet Danmark havde skrevet under på, at man loyalt og effektivt ville håndhæve forbundspagten.

Dermed var solidaritetsreglerne i Folkeforbundspagten udelukkende medvirkende til at understrege de krav til opretholdelsen af et dansk forsvar, som folkeretten allerede indebar (48). Brorson påpegede dog, at oprettelsen af Folkeforbundet havde styrket den kollektive sikkerhed således, at det var muligt at bevæge sig ned til et lavere forsvarsberedskab end før verdenskrigen.

1922-ordningen var et udtryk for dette forhold, idet den udgjorde en nedskæring af militæret. Men samtidig levede op til de krav om et effektivt forsvar, som folkeretten fordrede. De konservative tilsluttede sig Venstres opfattelse og udbyggede udfra de samme grundsynspunkter kritikken af regeringen (49).

På trods af udenrigsministerens egen betænkelighed ved af-rustningsforslagene, var han alligevel i stand til at anfægte de to borgerlige partiers opfattelse af situationen. Han hævdede, at Deuntzer og de andre folkeretslærdes opfattelser var for-ældede på grund af oprettelsen af Folkeforbundet.

Forbundets solidaritetsgrundsætning ville nemlig ifølge udenrigsministeren medføre, at en angribende stat uanset forholdene i det angrebne land medføre, at angriberen nedkaldte hele folkeforbundets tavngsforfølgning over sig (50).

Dermed havde man ligesom før regeringsskiftet to helt forskellige folkeretlige opfattelser stående overfor hinanden. To opfattelser som ingen af parterne havde fået autoriseret i et internationalt forum, man kunne altså stadig bruge opfattelserne som våben i en indenrigspolitisk stillingskrig.

Måske havde Venstre bevæget sig en smule ved at erklære, at forpligtelsen overfor Folkeforbundet udelukkende var af moralsk karakter. Før regeringsskiftet havde Venstre kun talt om en forpligtelse uden at tage stilling til karakteren af denne.

Endelig var det selvfølgelig ikke helt uden betydning, at det nu var den socialdemokratisk/radikale opfattelse, som var regeringsmagtens holdning.

6.9 Den militære planlægning

I det følgende vil jeg se på om, der igennem den militære planlægning var ændringer eller forsøg på ændringer af forsvarspolitikken under den socialdemokratiske regering.

Der er i perioden forholdsvis få planlægningsmæssige initiativer fra krigsministeriet, hvilket i sig selv indikerer, at regeringen formodentlig ikke har haft de store planer om at gribe ind i forsvarspolitikken ad administrativ vej.

Planlægningen af Jyllands forsvar var allerede påbegyndt i 1923. De overordnede forhold var derfor tilrettelagt ved den socialdemokratiske regerings tiltrædelse og det kan ikke ses, at der i øvrigt har været forsøg på ændring af planlægningen. De lavere instanser kunne derfor uhindret fortsætte fastsættelsen af detaljerne uden indgriben fra politisk hold.

For Sjællands vedkommende var situationen imidlertid en anden. Ved regeringsskiftet i 1924 var der endnu ikke udarbejdet

en plan for øens forsvar. Det var derfor naturligt, at krigsministeriet i november 1924 anmodede generalkommandoen om en udtalelse for de militære synspunkter, der burde lægges til grund for direktiver vedrørende dels Sjællands forsvar dels anvendelsen af den samlede arme.

Det kan ikke konstateres, at denne anmodning fra krigsministeriet havde forbindelse til regeringsskiftet eller at regeringen skulle have haft planer om at benytte sig af resultatet. Derimod blev udformningen af et svar trukket i langdrag af de militære myndigheder. Svaret på forespørgslen indgik først til krigsministeriet i december 1926.

Det er vanskeligt med sikkerhed at afgøre om svaret blev tilbageholdt indtil, der fra politisk hold blæste en lidt mere forsvarsvenlig vind. Men det er påfaldende, at svaret blot kom tre dage efter den socialdemokratiske regering var blevet afløst af en venstregering.

At den sene besvarelse virkelig skyldtes en politisk beregning fra generalkommandoens side antydes desuden af, at de vurderinger, som indgik i redegørelsen, var næsten enslydende med dem, som havde indgået i hærens argumentation mod afrustningsforslaget næsten et år før (51).

6.10. Status ved regeringsskiftet 1926

Man kan ikke sige, at forsvarspolitikken undergik nogen egentlig ændring under den socialdemokratiske regering. Dette skyldtes ikke Socialdemokratiet, som under indtryk af den nye parlamentariske situation var yderst forhandlingsvenlig. Men Socialdemokratiet har nok overvurderet de indflydelsesmuligheder, som det nye folketingsflertal og indhavelsen af regeringsmagten indebar.

Den politiske udvikling havde skabt to blokke, som allerede på dette tidspunkt var så rodfæstede, at det var næsten umuligt at forene dem. Dertil kom, at debatten om 1922-ordningen endnu var meget tæt på. Et forlig ville derfor uvægerligt betyde, at mindst en af parterne ville tabe ansigt, medmindre der dukkede nye argumenter op.

Dette skete ikke og begge parter fandt det istedet politisk opportunt at tage en konfrontation, hvorved Venstre blev tvunget til at bekende sig til den bestående forsvarsordning. Dette betød, at situationen blev fastlåst i resten af den socialdemokratiske regeringsperiode, på grund af det borgerlige landstingsflertal.

Ingen af parterne kunne gennemføre noget uden den andens medvirken og man kunne derfor holde hinanden i skak. Der fulgte

således ikke andre forsvarspolitiske ændringer af regeringsskiftet end dem, som var indeholdt i det faktum, at man nu havde en regering med en anden indstilling til, hvordan forsvarordningen skulle anvendes i en krisesituation.

Dette betød, at det i realiteten var den forsvarsvenlige del af Venstre, der sammen med de konservative og hæren, blev vindere i det politiske spil. Der var ganske vist ikke mulighed for at forbedre ordningen. Men til gengæld undgik man nedskæringer. Derved fik de forsvarsvenlige kræfter det størst mulige udbytte af deres forhalingspolitik.

7. Venstregering 1926

7.1. Venstres overtagelse af regeringsmagten

Under valgkampen i 1926 var det den økonomiske krise, som prægede debatten. Venstre og de Konservative fremhævede nødvendigheden af besparelser medens Socialdemokratiet og de Konservative kunne mødes i kravet om en aktiv erhvervs politik. Ifølge Socialdemokratiet skulle dette blandt andet ske ved gennemførelsen af de forslag om tilskud, som havde udløst valget, hvorimod de konservative ønskede at beskytte byerhvervene gennem en toldmur.

Valgkampen kom dog ikke til at åbne nye parlamentariske alliancer. Men det lykkedes for Socialdemokratiet at øge sin andel af stemmerne en smule, medens Venstre også gik frem. Men da de Radikale tabte stemmer og de Konservative gik frem betød valget, at de Konservative og Venstre igen havde flertal i folketinget, ligesom i perioden 1920-24.

Umiddelbart lagde dette op til en genoptagelse af det borgerlige samarbejde fra den forgående periode. Men istedet dannede Venstre regering efter først at have fået tilsagn om arbejdsro fra de Radikale og dernæst fra de Konservative. Indenfor de konservative rækker førte det uden tvivl til en vis bitterhed, at Venstre først havde taget kontakt til de Radikale og ikke havde ønsket at indgå i et mere formaliseret samarbejde med de Konservative. Dette gav sig i første omgang udslag i, at man ikke som i 1920 gav ministeriet sin fulde parlamentariske støtte.

Da ministeriets heller ikke indledte noget fast samarbejde med de Radikale, måtte regeringen søge et flertal fra sag til sag. Disse omstændigheder skulle vise sig at få afgørende betydning for regeringens forsvarspolitik og i sidste ende for dens politiske liv.

På trods af regeringens frie stilling og de Konservatives begrænsede tilsagn om støtte viste det sig hurtigt, at det var de Konservative som skulle bære hovedparten af regeringens program igennem. Det var derfor forholdet mellem de to partier, som blev afgørende for regeringens forsvarspolitik.

7.2. De Konservative accepterer besparelser

På det forsvarspolitiske område kunne regeringen og de Konservative i første omgang blive enige om at forkaste Socialdemokratiets afrustningsforslag. Men regeringen lagde derudover op til besparelser på forsvaret som et led i dens kriseprogram, der byggede på store offentlige besparelser. Disse besparelser blev ikke mødt med udelt begejstring af de Konservative. Men det lykkedes alligevel for Venstre at få dem til at glide ned som en del af det samlede besparelsesprogram mod, at de Konservative fik mindre indrømmelser på andre områder.

Den Konservative gruppeformand udtrykte sin holdning til forsvarsbesparelserne således: "Om det foreliggende lovforslag skal jeg indskrænke mig til at sige, at det kan gennemføres vel ikke uden ulempe, men uden blivende skade for den i 1922 gennemførte ordning." (1). Den konservative holdning indebar vel implicit, at de vedtagne besparelser måtte være af en midlertidig karakter, idet udtrykket "uden blivende skade" kun giver mening, hvis man ikke gjorde besparelserne permanente.

Dermed var der lagt op til en konfrontation med Venstre, som ønskede mere permanente nedskæringer. Dette stod allerede klart ved begyndelsen af rigsdagssamlingen 1927-28. Her gav Madsen-Mygdal i sin åbningstale udtryk for, at de besparelserne, man havde opnået i den foregående rigsdagssamling skulle fastholdes gennem vedtagelsen af en ny forsvarsordning.

Den nye forsvarsordning ville i forhold til 1922ordningen indebære en besparelse på 5 mio. kr. (2). Dette forslag bekom ikke de Konservative vel. Forslaget var da også et klart brud med det kompromis, som man var enedes med de Konservative om i 1922.

I praksis var de beløbsrammer, som det nye forslag indeholdt ikke udtryk for de store ændringer, idet man de fleste år siden 1922 ikke havde udfyldt rammerne i forsvarsordningen. Dertil kom, at den stigende kronekurs gjorde det muligt at få mere til den samme pris.

Alligevel må det nye forslag betegnes som et brud ikke bare på enigheden mellem Venstre og de Konservative. Men

også som et internt brud i Venstre med den linie, man indtil da havde fulgt. For på trods af de manglende bevillinger havde Venstre og Konservative stået sammen om 1922-ordningen og afvist enhver tale om forandringer.

Ændringen i Venstres holdning kan ikke tilskrives ændrede forhold i den internationale situation eller en ændret anskuelse af Danmarks folkeretlige forpligtelser. Tværtimod gjorde forsvarsministeren i forbindelse med sin fremlæggelse det klart, at regeringen ikke fandt, at der havde fundet ændringer i den internationale situation sted, som kunne begrunde en ændret holdning (3).

Forsvarsministeren pegede derimod på ønsket om besparelser som den vigtigste bevæggrund for at fremsætte sit forslag (4). Desuden påpegede han, at forslaget ville indebære en teknisk og organisatorisk forbedring i forhold til 1922-ordningen, hvilket ville fremkalde nogle af besparelserne, uden at man derved fik et lavere forsvarsberedskab. Han erkendte dog også, at forslaget alene for hærens vedkommende indebar en reel nedskæring, idet man ville gå fra 1922-ordningens 11 regimenter til 8 (5).

Udover erfaringer med bevillingerne til den bestående ordning og besparelseshensyn har det uden tvivl også påvirket Venstres stilling, at det ikke længere var de ledere, der havde indgået forliget i 1922, som nu sad på magten i partiet. Neergaard var fortrængt af Madsen-Mygdal selv som partiets leder og de forsvarsvenlige Claus Berntsen og I.C. Christensen var ikke længere politisk aktive.

Derimod havde Oluf Kragh en central stilling i ministeriet. Han havde både under forhandlingerne om 1922-ordningen og under den socialdemokratiske regering arbejdet for en nedsættelse af forsvarsudgifterne. De kræfter i partiet, som ønskede nedskæringer på forsvaret, stod dermed stærkere end nogensinde før. Dertil kom, at hele Venstres kriseprogram byggede på nedskæringer, og det var derfor svært at argumentere for, at et enkelt område skulle undtages.

Endelig må man ikke glemme, at Venstre som indehaver af regeringsmagten nu handlede fra end helt anden position end partiet havde gjort, medens Socialdemokratiet var i regering. Der var ikke længere grund til at føre en obstruktionspolitik.

Selvom det i løbet af rigsdagssamlingen 1927-28 ikke lykkedes at opnå enighed mellem Venstre og de Konservative om det nye forsvarsforslag, så lykkedes det alligevel for de to partier at enes om at gennemføre besparelser på finansloven for 1928-29.

Det huede ganske vist ikke de Konservative endnu engang at medvirke til en finanslov, som ikke gav forsvaret de bevillinger, som 1922-ordningen forudsatte. Alligevel ønskede partiet ikke at vælte regeringen på spørgsmålet. De Konservative blev derfor skudt i skoene af Socialdemokratiet, at de prioriterede det borgerlige samarbejde over forsvarsspørgsmålet. Selvom denne påstand muligvis ikke var helt urigtig, blev den imødegået af formanden for den konservative folketingsgruppe Victor Pürschel.

Ved 3. behandlingen af finansloven for 1928-29 sammenfattede han den konservative holdning, idet han udtalte : " Sagen er nemlig, at hvis det konservative parti ved at vælte dette ministerium kunne have udsigt til at få et ministerium, der i højere grad ville være villigt til at gennemføre bevillinger, der svarede til ordningen af 1922, så kunne sagen tages under overvejelse. Men det har man jo ikke." (6).

Dette kan nogenlunde karakterisere de Konservatives holdning, sålænge Pürschel var gruppeformand. Man ønskede ikke at vælte regeringen på forsvarsspørgsmålet, da det i bedste fald ikke ville medføre nogen ændringer overhovedet. Samtidig kunne en regeringskrise meget nemt føre til dannelsen af en socialdemokratisk regering. Derved risikerede man at sætte de resultater på spil, som man trods alt havde opnået på andre områder.

7.3. Christmas Møller bliver konservativ leder

Imidlertid blev de Konservatives politiske leder Pürschel i efteråret 1928 udskiftet med Christmas Møller, som blev ny gruppeformand. Han havde frem til 1928 været en af den konservative folketingsgruppes varmeste fortalere for samarbejdet med Venstre. Men allerede kort efter, at han i oktober var blevet valgt til formand for folketingsgruppen, slog han om. Ved partiets landsråd i 1928 erklærede han : " Vi

har ofte nok peget på samarbejdets store betydning; men nægtes kan det ikke, at et og andet kunne tyde på, at det kan blive nødvendigt at lære Venstres regering og rigsdagsmænd fornuft.... gennem en kamp." (7).

Man kan ikke undlade at få den tanke, at Christmas Møllers ændrede holdning hang sammen med hans ændrede stilling i partiet. I 1927 havde de Konservative ført regeringens kriseforanstaltninger igennem uden at få større indrømmelser. Dette var et klart nederlag for Pürschel. Men i 1928 forsøgte han endnu en gang at få nogen af de Konservative erhvervspolitiske synspunkter igennem.

Det var først og fremmest spørgsmålet om told, der var et stridspunkt. Men selvom partiets synspunkter ikke var langt fra de socialdemokratiske, så lykkedes det ikke at få socialdemokraterne til at stemme for det konservative forslag.

Pürschel stod herefter meget svagt indenfor den konservative folketingsgruppe og det gjorde ikke hans stilling lettere, at Christmas Møller åbenlyst havde modarbejdet hans politik. I foråret 1928 havde han således udtalt, at det var muligt, at de Konservative ville stemme imod deres eget toldforslag, hvis Socialdemokratiet stemte for (8). Denne obstruktionspolitik blev nok tydeligst markeret i Nationaltidende, hvor Christmas Møller hævdede, at : " Toldspørgsmålet er påny sunket ned i sin naturlige ubemærkedhed her i landet." (9). Udtalelsens ordlyd, bekræftede Christmas Møller i øvrigt senere i folketingssalen (10).

De ovennævnte udtalelser var både med til at svække Pürschel internt i partiet og overfor offentligheden. Dertil kommer, at Christmas Møller blot lagde navn til en skepsis overfor told, som var meget udbredt indenfor Det Konservative Folkeparti. Særligt var partiets landbofløj naturligvis tilbøjelig til at være enig med Venstre i modstanden mod told. Christmas Møller kunne derfor i kraft af sine udtalelser promovere sig som rival til den stadigt mere svækkede Pürschel (11).

Dette betød imidlertid, at Christmas Møller dårligt kunne profilere partiet på toldspørgsmålet, da han havde erstattet Pürschel som leder. Det kan derfor ikke undre, at han greb til forsvarspolitikken, da det var en sag, som kunne samle alle fløje i partiet.

Venstres forslag til en ny forsvarsordning var ikke blevet færdigbehandlet i den foregående rigsdagssamling. Det var derfor blevet genfremsat i efteråret 1929. På baggrund af Venstres forslag forhandlede de to partier i løbet af vinteren 1928-29 om en ny forsvarsordning. Men til sidst stod det klart, at man ikke kunne komme videre selvom det nu var under 4 mill. der skilte parterne ad (12).

Herefter skærpede de Konservative tonen overfor Venstre. Man fremsatte simpelthen forslag om at forhøje finanslovens militæruddgifter med 6,5 mill. kr. , hvis dette forslag blev vedtaget ville udgifterne dermed nå op på et niveau, der svarede til forudsætningerne i 1922-ordningen.

7.4. Den statsretlige baggrund for de kons. overvejelser

Da dette forslag blev stemt ned valgte man fra konservativ side at undlade at stemme for finansloven. Da Socialdemokratiet stemte imod og de Radikale også undlod at stemme betød det, at forslaget faldt, hvorefter der blev udskrevet valg. Det lader sig ikke afgøre med sikkerhed om man fra konservativ side har ønsket et definitivt brud med Venstre. Det forekommer dog sandsynligt, at de konservative folketingsmedlemmer var opmærksomme på den mulighed, at konfrontationskursen i forsvarsspørgsmålet kunne føre til en regeringskrise og i sidste ende et valg. Men man kan ikke udelukke, at størstedelen af folketingsgruppen først havde forventet en sådan krise i forbindelse med afstemningen om regeringens forsvarsforslag.

Hvis blot Socialdemokratiet undlod at stemme imod finansloven eller de Radikale stemte for, så ville finansloven nemlig blive vedtaget og dette var ikke nogen usandsynlig udgang på sagen, når man så på, hvorledes Socialdemokratiet og de Radikale tidligere havde stemt.

Selvom der skulle indtræffe en regeringskrise i forbindelse med finanslovsafstemningen, så har man formentlig ikke fra konservativ side anset et valg som den eneste udgang på krisen. Muligvis har man oven i købet anset et valg som den mindst sandsynlige udgang på en regeringskrise, hvilket er den løsning som nyere forskning har hældet til (13).

Dette skyldes, at den parlamentariske praksis på dette

tidspunkt endnu ikke var kommet ind i faste rammer. Det var derfor uklart, hvorledes en regeringskrise ville forløbe, når en mindretalsregering fik et flertal imod sig i folketinget. Siden Systemskiftet var det højest forekommet tre gange, at en regering havde benyttet en folketingsopløsning som et kampskridt overfor tinget og et folketingsvalg som følge af en finanslovsforkastelse havde slet ikke fundet sted efter Systemskiftet (14).

De konservative havde selv gjort sig til talsmænd for den holdning, at en regeringskrise ikke uden videre burde føre til et folketingsvalg, hvis der var tale om, at en mindretalsregering havde tabt en afstemning i folketinget. Dette standpunkt var både blevet forfægtet af Bent Holstein og Victor Pürschel (15). Deres argument gik først og fremmest på, at regeringen havde mistet sit parlamentariske grundlag og dermed også retten til at benytte de prærogativer, som en regering almindeligvis kunne benytte sig af herunder retten til at udskrive valg.

Selvom Pürschels holdning naturligvis var præget af hans engagement som konservativ politiker, så havde han også en betydelig autoritet, som jurist. Hans opfattelse af situationen havde derfor ekstra vægt, dertil kom at ingen af de andre partier tog klart afstand fra den konservative holdning. At situationen i det mindste ikke blev opfattet som helt klar bestyrkes også af, at statsministeren ikke straks efter finanslovsafstemningen udskrev valg. Han meddelte først sin beslutning om udskrivelse af valg dagen efter, da han havde konfereret sagen med kongen.

Formentlig har de konservative derfor accepteret en regeringskrise, som en mulig udgang på konfrontationskursen i forsvarsspørgsmålet. Men det har til gengæld forekommet som en fjernere mulighed, at prisen for at stå fast ville blive et valg. Istedet ville der i tilfælde af forhandlinger om dannelsen af en ny regering uden nyvalg blive åbnet mulighed for en konservativ regeringsdeltagelse. Det er ikke usandsynligt, at det er sådan den konservative folketingsgruppe har anskuet situationen. Dermed havde Det Konservative Folkeparti gode muligheder for at blive vindere i det politiske spil, hvis man stod fast, medens risikoen modsat har fremstået som forholdsvis minimal.

Det var dermed interne forhold i de to partier og ønsket fra konservativ side om at få mere indflydelse og større mulighed for at markere sig, som førte til en konfrontationskurs og i sidste ende et valg på forvarsspørgsmålet. Den faktiske forskel på 4. Mill mellem de to partiers standpunkter har næppe været afgørende.

Derimod har det uden tvivl spillet en rolle at det politiske system var delt op i to fløje med to yderpartier og to midterpartier. Det var svært for noget parti at legitimere en fravigelse fra dette mønster, hvilket de mislykkede tilnærmelser mellem de Konservative og Socialdemokratiet viste. Men det var også svært for de Konservative at opnå indflydelse under disse omstændigheder, hvis ikke Venstre viste sig imødekommende. Madsen-Mygdals stædige fastholden ved sit liberale nedskæringsprogram besværliggjorde en sådan imødekommenhed.

7.5. Socialdemokratiet og de Radikale

Socialdemokratiet og de Radikale havde mere eller mindre stået på sidesporet under Venstres regeringsperiode. Særligt var Socialdemokratiet som følge af den politiske situation sat uden for indflydelse af Venstre.

Socialdemokratiet reagerede naturligt nok ved at forsøge at drive kiler ind mellem Venstre og de Konservative. Dette skete eksempelvis indenfor erhvervspolitikken, hvor Socialdemokratiet og de Konservative søgte en tilnærmelse til hinanden. (16).

På det forsvarspolitiske område var det i begyndelsen af Venstres regeringsperiode ikke så lige til at anvende samme taktik. Dette skyldtes dels, at de Konservative og Socialdemokratiet på dette tidspunkt stod fjernt fra hinanden i forvarsspørgsmålet og dels, at forsvaret ikke gav anledning til den store debat. Det betød, at der ikke blev fokuseret på forsvarspolitikken fra Socialdemokratisk side før man øjnede muligheden for at vælte regeringen på spørgsmålet.

En sådan mulighed kom med finanslovsafstemningen, der formentlig var en langt mere kærkommen lejlighed til at vælte regeringen end toldspørgsmålet havde været et år tidligere. Forsvarsspørgsmålet var jo en sag, hvor Socialde-

mokratiet i en årrække havde været i opposition til Venstre. Det kan derfor ikke undre, at man fra Socialdemokratisk side benyttede sig af denne mulighed for at komme regeringen til livs.

Selvom de Radikale nok generelt havde større mulighed for politisk indflydelse end Socialdemokratiet, så var det med hensyn til forsvarsspørgsmålet nogenlunde de samme forhold, der gjorde sig gældende for de Radikale som for Socialdemokratiet. De Radikale udviste derfor den samme passivitet i forsvarsspørgsmålet som Socialdemokratiet.

Der var ganske vist kontakter mellem Venstre og de Radikale, men de var langt mere sporadiske end i den foregående regeringsperiode (17). Når man betragter begivenhederne under et, er der næppe baggrund for at antage, at de havde større vægt end de kontakter, som Venstre havde til de øvrige partier. Det kan derfor heller ikke undre, at der hverken skete nogen ændring i de Radikales eller Socialdemokratiets standpunkter.

7.6 Den militære planlægning 1926-29

Fra militært hold forsøgte man at unddrage sig politisk indblanding ved at holde en lav profil. Da forsvarspolitik ikke var et af de væsentligste temaer på den politiske dagsorden lykkedes denne taktik i det store hele.

Der blev dog fra politisk hold udstedt et direktiv for både Jyllands og Sjællands forsvar i maj 1928. Direktivet for Jyllands forsvar var kun en gentagelse af det tidligere direktiv fra 1923. Direktivet for Sjællands forsvar var det første, som blev udstedt efter vedtagelsen af 1922ordningen. I direktivet hed det : " Den sjællandske hærstyrke skal møde fjenden ved kysten og sætte sin fulde kraft ind på at afslå landgangen." (18).

Hermed illustrerede regeringen sin vilje til at føre et reelt forsvar i tilfælde af et angreb. Regeringen var således i overensstemmelse med den linie, som var blevet lagt af den sidste Venstreregering blandt andet igennem direktivet for Jyllands forsvar fra 1923. Derudover var direktivet også en opbakning til den militære ledelse på hvis anbefalinger direktivet byggede.

På dette tidspunkt viste ministeriet dog også interesse for at kontrollere den militære planlægning, idet man udbad sig oplysninger om, hvilke havne og fjorde der påtænkte spærret i tilfælde af krigshandlinger.

Samtidig udbad man sig forslag til direktiver angående forskellige militære forberedelser. Dette initiativ afslørede ikke blot, at ministeriet nu ønskede at have hånd i hanke med den militære planlægning. Det gjorde det også klart at ministeriet ikke havde kendskab til store dele af samme planlægning (19).

8. Socialdemokratisk regering 1929

8.1. Valget 1929

På baggrund af den manglende interesse for forsvarspolitik indenfor den politiske debat kan det ikke undre, at valget førte til et konservativt nederlag. Dermed kom Pürschels overvejelser i forbindelse med vedtagelsen af forsvarsbudgetet året før til at holde stik. Man satte ikke blot det borgerlige samarbejde over styr, man fik også et folketingsflertal og en regering, som set med konservative øjne havde et endnu ringere forsvarspolitisk standpunkt end venstreregeringen.

Havde Socialdemokratiet ladet forsvarspolitikken træde lidt i baggrunden under Madsen-Mygdals regering, så tog de til gengæld revanche under valgkampen. Socialdemokratiets valgkamp var så heftig, at det ikke kunne undgå at gøre indtryk blandt afrustningstilhængere. Munch nævner således i sine erindringer, at: "Opløsningsgrundlaget havde været militærspørgsmålet, og begge de to partier førte valgkampen stærkt på dette, men socialdemokraternes agitation var meget voldsommere end vor;" (1).

Det kan derfor heller ikke undre, at forsvarsspørgsmålet kom til at indtage en forholdsvis central placering efter valget i forbindelse med regeringsforhandlingerne. Det var ikke særligt vanskeligt for de to partier at enes om et fælles forsvarsprogram, da de jo tidligere havde stået

sammen i denne sag. Valgkampen havde udelukkende medvirket til at fremhæve denne enighed.

Derimod indebar den fokus som Socialdemokratiet havde tildelt forsvaret under valgkampen imidlertid visse vanskeligheder. Nu kunne både Socialdemokratiet og de Radikale nemlig siges at have en særlig interesse i spørgsmålet, da det nu fremstod som en mærkesag for dem begge. Stauning var dog fra begyndelsen villig til at lade sit parti afstå fra forsvarsministerposten. Men det var en anden sag med resten af partiets ledelse.

Finansminister Bramsnæs nævner i sine erindringer, at Stauning var villig til at lade være med at genudnævne Laust Rasmussen (2). Oplysning^{er} bekræftes af Munch, der hævder, at Stauning ligefrem ønskede ham som forsvarsminister (3). Selvom man ikke kan se bortfra, at de to politikeres fremstillinger kan indeholde en tendens eller efterrationaliseringer, så bekræfter de uafhængigt af hinanden, at de Radikale blev tilbudt forsvarsministerposten, hvilket får denne oplysning til at fremstå som ret pålidelig.

Den stemmer da også overens med Staunings pragmatiske linie overfor mange af partiets mærkesager. Det gjaldt om at opnå indflydelse og derigennem resultater, så betød det knap så meget, om man ofrede nogle principper.

I dette tilfælde var det imidlertid ikke kun et princip, som skulle ofres. Det var den eneste socialdemokratiske minister fra Staunings første ministerium, som i givet fald ikke ville blive genudnævnt (Nina Bang var død). Det viste sig da også, at Laust Rasmussen havde for stor opbakning i partiet til, at Stauning kunne ofre ham.

Forskningen har ikke med sikkerhed kunnet afdække Staunings motiver til at ville undlade en genudnævnelse af Laust Rasmussen eller betydningen af hans villighed til at ville afstå forsvarsministerposten til de Radikale (4). Men man kan konkludere, at Stauning på intet tidspunkt havde været egentlig pascifist eller forsvarsuvenlig. Hans ønske om Munch som forsvarsminister vidner i det mindste om, at han ikke kunne mobilisere den største entusiasme i forbindelse med afrustningen. Dermed stemmer hans overvejelser i forbindelse med regeringsforhandlingerne med de Radikale godt overens med den linie, som han hidtil havde stået for.

Derimod kan Staunings overvejelse om at opgive Laust Rasmussen formentlig ikke tages til indtægt for et egentlig ønske om et kursskift indenfor forsvarspolitikken. Dette var selvsagt umuliggjort af det nys overståede valg, som blandt andet var vundet på kravet om afrustning. Det forestående regeringssamarbejde med de Radikale var også medvirkende til at udelukke et sådant kursskifte. Ønsket om Munch som forsvarsminister kan da heller ikke ligefrem kaldes et forsvarsvenligt skridt.

8.2. Genfremsættelsen af afrustningsforslaget

Ved begyndelsen af rigsdagssamlingen 1929-30 havde Socialdemokratiet og de Radikale, fundet deres gamle afrustningsforslag frem. Allerede i sin åbningstale bekendtgjorde Stauning, at Regeringen ville relancere det gamle afrustningsforslag (5).

Den polarisering som forårets valg havde skabt hang endnu i luften, og det kan derfor ikke undre at fronterne var trukket skarpt op. Mest markant mellem de Konservative og Socialdemokratiet. Men i det hele taget mellem højre og venstre side i folketingssalen.

Forsvarsministeren forsøgte således ved fremlæggelsen af lovforslaget at påvise, at Venstre og de Konservative ikke i praksis havde levet op til de standpunkter, som de selv havde fremført. De to partier havde således bevilliget utilstrækkelige midler til flådens vedligeholdelse og nybygningskonto, medens de havde flertallet i Folketinget. Dette betød, at flåden i 1929 langt fra levede op til de krav, som 1922-ordningen stillede (6).

Endvidere fastholdt han Socialdemokratiet og de Radikales standpunkt om, at afrustningsforslaget ville sikre et forsvarsberedskab, der var i overensstemmelse med de folkeretlige krav til forsvaret (7). Forsvarsministeren tog de manglende bevillinger til flåden til indtægt for, at de Konservative og Venstre havde accepteret regeringens fortolkning af folkeretten. Det kan ikke undre, at forsvarsministeren blev bakket op i denne holdning af udenrigsministeren.

Venstre og de Konservative fastholdt imidlertid deres

fortolkning af folkeretten (8). Man henholdt sig til, at udgifterne for flåden var blevet sat for lavt, fordi de sagkyndige havde anslået de nødvendige til et for lavt beløb (9).

De Konservative anførte endvidere, at man måske havde slækket en smule på principperne af nød. Men det var blot et yderligere argument for at stå fast og være konsekvent nu. Ved afslutningen af 1. behandlingen fastholdt Venstres ordfører sin holdning til regeringens forslag, hvorfor han ikke kunne betragte det, som et forhandlingsoplæg. Alligevel understregede han sin vilje til forhandling (10).

Denne antydning af en dobbelthed i Venstres erklæringer kom også til at præge partiets handlinger. Munch beretter, at Venstre i oktober og november flere gange sendte følere ud til regeringen. Men ifølge Munch førte det ikke til noget resultat, da Venstre ikke var villig til at gå længere ned end 30 mill. medens regeringen stod fast på en ordning omkring 20 mill. kr. (11).

Af protokollerne for Venstres rigsdagsgruppe fremgår det da også, at der var en stemning imod videre forhandlinger på det foreliggende grundlag. Ifølge I.A. Hansens udtalelser på et møde for Venstres rigsdagsgruppe den 6. november var dette også i overensstemmelse med den generelle holdning i partiet (12).

8.3. Forhandlinger med Venstre

Det var først da afrustningsforslaget efter 1. behandling var overgået til udvalgsbehandling, at Venstre igen tog kontakt til regeringen. I februar 1930 fremgår det af ministermødeprotokollen, at disse følere nu havde fået en så alvorlig karakter, at statsministeren så sig foranlediget til at tage spørgsmålet op overfor hele regeringen (13).

Af statsministerens redegørelse fremgik det, at Venstre ønskede en tilnærmelse til regeringen. Men Venstre ønskede at udskyde spørgsmålet til næste rigsdagssamling, hvilket blandt andet skyldtes forholdet til de Konservative. Venstre ville ifølge Stauning vente med en løsning til de Konservative var kommet med deres udspil. Man forventede nemlig, at de konservative krav ville være så omfattende, at det ville

styrke stemningen for, at Venstre skulle søge en løsning med regeringen.

Den næste månedstid var der ifølge ministermødeprotokollen jævnlig kontakt mellem Venstre og regeringen. Men den 14. marts brød forhandlingerne foreløbig sammen (14). Det fremgår ikke af ministermødeprotokollen, hvad der efter regeringens opfattelse var årsagen til bruddet. Men på et tidligere regeringsmøde havde Stauning hævdet, at Venstre først og fremmest ønskede en forbedring af flåden.

Dette stemmer ikke overens med referatet af Venstres fællesgruppemøde den 14. marts. Heraf fremgik det, at Venstre først og fremmest betragtede værnepligten, som det spørgsmål, der skilte parterne ad (15).

Årsagen kan dog være, at Venstre var splittet i spørgsmålet om forhandlinger. Den forligsvenlige fløj med Kragh i spidsen havde allerede før 1922-ordningens vedtagelse lagt størst vægt på flåden. Det var derfor naturligt om denne fløj i sine kontakter til regeringen først og fremmest havde fremført ønsket om forbedringer af flåden. Senere da resten af Venstres folketingsgruppe er blevet inddraget er der så opstået andre vanskeligheder.

Uanset hvad årsagen til bruddet var, så besluttede regeringen den 24. marts at imødekomme Venstres ønske ved at udskyde en afgørelse af forsvarsspørgsmålet til næste rigsdagssamling. Man ønskede åbenbart ikke på dette tidspunkt en ny konflikt med Landstingets flertal (16). Dette begivenhedsforløb bekræftes iøvrigt af Munchs erindringer (17).

Det er i øvrigt bemærkelsesværdigt, at det var statsministeren og ikke forsvarsministeren, som stod for størstedelen af forhandlingerne med Venstre i løbet af februar og marts. Statsministeren nævner selv en mulig årsag til dette, idet han siger, at det var Venstres repræsentanter, der havde henvendt sig til ham (18). Det kan ikke udelukkes, at dette var tilfældet, da man i Venstre kan have haft større tillid til Stauning end Laust Rasmussen, eller også har man ønsket at forhandle med Stauning, fordi han var regeringsleder.

Munch betegner i sine erindringer disse henvendelser, som forsøg på at holde de Radikale udenfor. Venstre har måske gjort sig håb om at kunne opnå en bedre aftale med Stauning, end der kunne opnås med forsvarsministeren eller den samlede

regering, hvorefter Staunings autoritet som regerings og partileder kunne få denne ordening til at glide ned hos resten af regeringen.

En sådan tolkning bestyrkes af, at Stauning som før nævnt ved tidligere lejligheder havde vist sig mere forsvars og forligsvenlig end de Radikale og Laust Rasmussen. At Stauning ikke har været helt uvillig overfor en løsning med Venstre eller manglet interesse for spørgsmålet ses også af, at han ikke henviste Venstres forhandlere til Laust Rasmussen, hvilket i virkeligheden nok havde været den mest korrekte fremgangsmåde. Stauning har muligvis anet en chance for at komme på talefod med Venstre eller i det mindste skille Venstre og de Konservative ad.

Dette ses ikke mindst af, at han netop stillede den betingelse overfor Venstre, at de ikke måtte springe fra ved landstingsbehandlingen og søge en løsning med de Konservative (19). En forståelse med Venstre kunne give regeringen de stemmer, som den manglede i Landstinget og hvad var mere naturligt end at lægge ud med et spørgsmål, hvor det var tydeligt for enhver, at de to borgerlige partier ikke kunne enes.

Hvis det er sådanne overvejelser, som har vakt Staunings interesse for forsvarsspørgsmålet, så har han ikke regnet helt galt. Nederlaget i det netop overståede forsvarsvalg har uden tvivl været afgørende for Venstres ønske om at nå til en forståelse med regeringen. Dette fremgår også af Venstres interne overvejelser, hvor Neergaard på rigsdagsgruppens møde den 28 marts fik tilslutning til, at sagen skulle ses i forbindelse med den overordnede politiske situation, og man skulle derfor undlade at rejse en finanslovskonflikt (20).

Der kan derfor næppe være tvivl om, at Venstre ikke ønskede et nyt forsvarsvalg. Men det dårlige forhold til de Konservative, som valget havde udløst, har formentlig også været en medvirkende årsag til Venstres medgørlighed.

Dette understreges af, at regeringen og Venstre i begyndelsen af april kunne enes om at nedstemme et konservativt forslag til folketingsbeslutning på det forsvarspolitiske område (21). Forslaget betegnede en ny konservativ offensiv i forsvarsspørgsmålet og har alene af den grund

ikke vakt den største begejstring i Venstres folketingsgruppe.

Men på den anden side var indholdet af en art som ikke burde støde på principiel modstand hos Venstre. Hovedindholdet var, at man skulle nedsætte et ekspertudvalg, som skulle afgøre, hvilke krav folkeretten stillede til Danmarks forsvar (22). Udvalgets sammensætning ville formentlig betyde, at det ville afgøre sagen til fordel for de Konservative synspunkter, da det ville blive domineret af den militære sagkundskab.

Selvom dette langt hen ad vejen også ville betyde en opbakning af de standpunkter, som Venstre hidtil havde indtaget, så ville det alligevel favorisere de konservative standpunkter mest. Endvidere ville en vedtagelse af forslaget være medvirkende til at binde Venstre til sin gamle politik på et tidspunkt, hvor partiet var ved at skifte standpunkt.

Der kan da næppe heller være tvivl om, at Christmas Møller har været opmærksom på, at forslaget kom på et ubejligneligt tidspunkt for Venstre. Hensigten med forslaget har uden tvivl været at tvinge Venstre til at bekende kulør, selvom Christmas Møller ikke var villig til at sige det direkte. Denne tvetydighed blev blandt andet illustreret af følgende udtalelse fra Christmas Møller: "Til det ærede medlem Hr. Moltesen skal jeg kun sige, at dette forslag er ikke stillet af omhu hverken for det ærede medlems parti, men for at skabe klarhed på et område, hvor det jo i hvert fald ikke er lykkedes det ærede medlem at skabe en sådan klarhed i de ca. 2½ år, han var udenrigsminister." (23).

Det kan derfor ikke undre, at det konservative forslag ikke fristede Venstre. På dette tidspunkt må man også forvente, at regeringens beslutning om at imødekomme Venstre og udsætte en afgørelse af forsvarsspørgsmålet til næste rigsdagssamling var kendt af Venstres folketingsgruppe.

Den manglende afslutning af udvalgsbehandlingen betød imidlertid, at der blev nogenlunde ro om forsvaret sommeren over. Men i løbet af efteråret blev fronterne igen trukket skarpt op i folketingssalen, da man igen skulle behandle afrustningsforslaget. Venstres ordfører fastholdt sin afvisning af forslaget med henvisning til Venstres gamle

standpunkt om forslagens utilstrækkelighed i forhold til Danmarks internationale forpligtelser (24).

De Konservative opretholdt naturligvis deres modstand mod forslaget (25). Under 1. behandlingen forsøgte de desuden at forhale en afgørelse gennem fremsættelsen af et dagsordensforslag, der krævede en udsættelse af ændringer i forsvarslovene til efter afslutningen af den internationale nedrustningskonference (26).

Men Venstre afviste dagsordensforslaget sammen med regeringen med den begrundelse, at der var tale om en tom demonstration, idet regeringen havde sit parlamentariske grundlag i orden (27). Man skal imidlertid også være opmærksom på, at Venstres forhandlinger med regeringen ikke har gjort en tilslutning til det konservative forslag belejligt.

Af regeringens ministermødeprotokol kan man se, at forhandlingerne med Venstre blev genoptaget i løbet af efteråret 1930. Den 24. oktober oplyste statsministeren, at han havde fået en underhåndshenvendelse fra Venstre, hvorefter han havde diskuteret en genoptagelse af forsvarsforhandlingerne med I.A. Hansen og Neergaard. Tilsyneladende var der på regeringsmødet stemning for forhandling, da man på mødet vedtog at arbejde videre med sagen og undersøge, hvad Venstre ville være med til (28).

At regeringen stadig skulle have været interesseret i en forhandling antydedes også af, at man internt i regeringen vedtog, at de besparelser på forsvaret, som man ville lave på finansloven, også skulle ledsages af en egentlig lov. Dette må klart siges at være en indrømmelse til de to borgerlige partier, der tidligere havde kritiseret regeringen for at lovgive på finansloven. Dette gjaldt særligt i forbindelse med besparelser på forsvaret (29).

Den 3. november var man nået så langt, at der kunne nedsættes et forhandlingsudvalg af repræsentanter fra Venstre og regeringen (30). Men i løbet af vinteren gik forhandlingerne med Venstre alligevel istå tilsyneladende var Venstre ikke villig til at bevæge sig så langt, som regeringen havde håbet (31).

Venstre lå åbenbart fast på en ordning på omkring 38 mill. kr., medens regeringen håbede på et resultat omkring

de 22 mill. (32). Selvom Venstre således ønskede en forståelse, var partiet ikke villig til at strække sig meget længere end dengang, det sad på regeringsmagten, hvor det havde foreslået en ordning omkring de 40 mill., hvilket ville indebære besparelser på 5 mill. kr. (33).

Desuden var der også uenighed om rekrutteringen af mandskabet, hvilket fremgår af den socialdemokratiske folketingsgruppes protokol. (34). Problemet for Venstre var, at det stadig var splittet i forsvarsspørgsmålet, hvilket gjorde det svært for partiet at bøje sig, når først det var nået frem til et internt kompromis. Det fremgår således også af forhandlingerne i Venstres rigsdagsgruppe, at der til stadighed var uenighed om, hvilken linie man skulle anlægge i løbet af efteråret (35).

Da de to partier nok var interesserede i et forlig, men ikke villige til at bøje tilstrækkeligt af for hinanden kom der ikke mere ud af forligsbestræbelserne i denne omgang.

8.4. Stauning og With

Selvom forsvarspolitikken på tinge foreløbig var gået i hårdknude, så bød foråret 1931 alligevel på en interessant forsvarspolitisk begivenhed. Erik With blev udnævnt til kommanderende general (hærchef). Denne udnævnelse er først og fremmest interessant, fordi With var en energisk fortaler for et stærkt forsvar. Desuden var With ikke indstillet som den første til stillingen. Hans udnævnelse stødte da også på stærk modstand indenfor regeringen.

Både Munch og Laust Rasmussen var således skeptisk indstillede overfor With. Men ifølge Munch lykkedes det Stauning at få With udnævnt ved at aftale dette med kongen, da sagen så kom op på et ministermøde følte regeringen ikke at man kunne ændre denne aftale, da det ville være en desavouering af Stauning overfor kongen.

Munch krævede derfor, at sagen blev taget op på et nyt ministermøde. Da Munch nu kendte sagens sammenhæng, bøjede han sig dog for Statsministerens ønske om at udnævne With. Men han fremhævede sin betænkelighed ved udnævnelsen og nævnte, at han som forsvarsminister havde haft problemer med With (36).

Munchs fremstilling af sagen kan tildels bekræftes af ministermødeprotokollen. Heraf fremgår det, at With blev udnævnt på et ministermøde den 8. april, og referatet af mødet nævner også Munchs betænkelighed ved Withs udnævnelse (37). Denne beslutning blev fastholdt på et møde d. 14. april, hvor forsvarsministeren erklærede, at han overfor kongen skulle fremføre de betænkeligheder, der havde været ved Withs udnævnelse. Endelig blev det vedtaget, at Stauning skulle sige til kongen, at ministeriet nærede betænkelighed ved Withs loyalitet og selvbeherskelse. Alligevel stod udnævnelserne ved magt (38).

Desuden må det siges at bestyrke Munchs fremstilling, at det på mødet den 8. april også blev besluttet at udnævne general Andersen til generalstabschef, da denne beslutning tillige bliver nævnt af Munch. Selvom der således ikke er noget, der giver anledning til at betvivle hovedtrækkene i Munchs fremstilling gør han sig alligevel skyldig i en mindre fordrejning af sandheden.

Han nævner, at With kun var indstillet som nummer 3 til stillingen. Dette er også korrekt for så vidt som ministeriet indstillede With som nummer 3. Men Munch nævner ikke, at den kommanderende general havde indstillet With som nummer 2 (39). Hvorvidt denne fortilse skyldes Munchs uvilje mod With, eller der har andre årsager, kan ikke afgøres. Men den svækker naturligvis troværdigheden af Munchs øvrige udsagn i det omfang, de ikke kan bekræftes.

Dette har betydning i forbindelse med With, da Munch i sin omtale af hans udnævnelse giver nogle interessante oplysninger om Staunings forhold til generalen. Munch skriver følgende: "Det viste sig nu, at Stauning havde forhandlet ikke så lidt med ham (With); han var således ophavsmand til en plan om ungdommens opdragelse til idræt, som Stauning en gang havde forelagt i et ministermøde. Stauning sagde nu, at han havde fået et roligt og behageligt indtryk af With." (40).

Selvom Stauning i samme åndedrag forsikrede Munch om, at With nu var omvendt og havde lovet loyalt at gennemføre en afrustning, hvis en sådan blev vedtaget, så tyder Staunings udtalelse på, at det nærmere var ham selv, der var under påvirkning af With.

Som vi har set, var en vis forsvarsvenlighed ikke nødvendigvis noget nyt hos Stauning. Men det var alligevel noget nyt, at de Radikale blev udfordret på det forsvarspolitiske område og i et personspørgsmål, ligesom det var uhørt, at Stauning på denne måde omgik en af sine ministre og partifæller, alligevel ser udnævnelsen af With ikke umiddelbart ud til at have fået konsekvenser for sammenholdet i regeringen eller for dens forsvarspolitiske linie. Men udnævnelsen kan måske ses som et lille tegn på, at Staunings prioriteringer på det forsvarspolitiske område var ved at ændre sig.

8.5. Forlig med Venstre 1932

Selvom regeringen stadig ikke kunne påregne Venstres støtte til sit afrustningsforslag fremsatte den det alligevel endnu en gang. Dermed var bolden igen kastet over til Venstres rigsdagsgruppe. Her var man dog ikke uforberedt. I løbet af sommeren havde man diskuteret, hvilken holdning man skulle indtage på forsvarsområdet.

Dette skyldtes ikke blot det ventede udspil fra Socialdemokratiet, men også, at der efterhånden var bred enighed om, at den eksisterende ordning var uholdbar. Derudover gjorde den økonomiske krise det stadig mere påkrævet at frigøre offentlige midler til forskellige former for kriseafhjælpning, hvilket Venstre også havde interesse i på grund af landbruget.

På et møde i rigsdagsgruppen den 20. august 1931 nåede den interne uenighed sit klimaks. Kragh foreslog, at man skulle acceptere besparelser på niveau med regeringens forslag fra foråret, medens Jensen-Klejs mente, at man ikke skulle nævne noget tal på daværende tidspunkt. Istedet foreslog han en udtalelse om forsvarsnedskæringer på niveau med de nedskæringer, som måtte tilstræbes på andre områder.

Ved den efterfølgende afstemning var gruppen ligesom tidligere næsten delt midt over, idet 33 stemte for Jensen-Klejs forslag, medens 24 stemte for Kraghs forslag (41). Hermed havde Kraghs imødekommende linie endnu engang lidt nederlag. Men der var dog ikke tale om nogen afvisende kurs overfor regeringen.

Alligevel lykkedes det ikke parterne at nå til enighed i afrustningsspørgsmålet. Istedet blev forslaget forkastet af Landstinget i begyndelsen af marts 1932 (42).

Til gengæld fremsatte Venstre et forslag umiddelbart efter, som allerede blev vedtaget i slutningen af marts. Ifølge dette forslag blev hæren skåret ned fra 3 til 2 divisioner medens flåden tænkes yderligere reduceret. Budgetet skulle beskæres til cirka 35 mill., hvilket ville udgøre en besparelse i størrelsesordenen 6 mill. (43).

Det var således ikke de store indrømmelser, Venstre var kommet med i forhold til forslaget fra 1927, hvor man havde tilbudt besparelser på 5 mill. (44). Selvom Venstre som nævnt var nået til den erkendelse, at den eksisterende forsvarsordning var for dyr og ikke fungerede hensigtsmæssigt, så var den interne uenighed åbenbart årsag til, at man ikke, som Kragh havde foreslået, kom socialdemokraterne yderligere imøde.

Venstres vaklen på forsvarsområdet gik dog dybere end split-

telsen i de to fløje umiddelbart antyder. Det fremgår således af forhandlingerne i Venstres folketingsgruppe, at angsten for vælgernes holdning til forsvarsspørgsmålet åbenbart var udbredt i begge fløje af folketingsgruppen, idet dette argument var medvirkende til, at de forhandlingsvenlige kræfter fik tilslutning til at fortsætte tilnærmelsen til regeringen, efter at afrustningsforslaget var faldet.

Samtidig var det af betydning, hvis man kunne få regeringen til at stemme for et forslag stillet af Venstre. Kragh vurderede, at dette ville styrke Venstre og svække regeringen. Det var således overvejende almindelige parlamentariske overvejelser, som var afgørende for Venstres holdning.

Af betydning var dog også, at regeringen ved at stemme for Venstres forslag bøjede sig på spørgsmålet om at afskaffe værnepligten. Det havde nemlig været et af de få principielle spørgsmål, som virkelig havde skilt parterne ad (45).

Regeringen siges at have givet store indrømmelser i forhold til året før, hvor man havde stået fast på 22 mill. Regeringen havde dog fået den indrømmelse, at forslaget ikke indeholdt nogen formålsparagraf, hvilket gjorde det muligt at undgå de værste ideologiske stridigheder, såsom hvilke krav folkeretten stillede til Danmarks forsvar.

Dette har uden tvivl været medvirkende til at få forslaget til at glide ned, da hverken de Radikale eller Socialdemokratiet havde opgivet afrustningstanken. Endvidere fik man en forsvarsordning, som stadfæstede et forsvarsberedskab, der i virkeligheden kun kunne konstatere neutralitetskrænkelser. Men derimod ikke var i stand til at tage kampen op mod et angreb i større målestok. At hæren så ikke skiftede navn til et vagtkorps var mindre væsentligt.

Denne indstilling blev udtrykt direkte af forsvarsministeren, idet han udtalte : "Jeg ville da gerne her sige, at Danmark har i dag afrustet; den ordening, vi gennemførte her i foråret, er i virkeligheden en afrustning" (46).

Dermed var der i virkeligheden sket en vigtig principiel ændring af Danmarks forsvarspolitik. Men prisen for denne ændring var også en stor uklarhed, der gav de to parter mulighed for at tolke ordningen, hver på deres måde.

Formentlig har det også været afgørende for regeringens beslutning om at støtte Venstres forslag, at man uden at give nogen alvorlige indrømmelser fik et forslag, der gik i den rigtige retning. Man fik derved frigjort midler, som kunne bruges til afhjælpning af krisen, som for alvor var ved at slå

igennem.

At man i denne rigsdagssamling satsede på at opnå militære besparelser, som kunne frigøre midler til det sociale område havde Stauning allerede bebudet i sin åbningstale. Der var heller ikke længere brug for det militære område til at vælte regeringen på, sådan som det havde været tilfældet, da man var i opposition. Nu gjaldt det tværtimod om at splitte oppositionen ved at binde venstre til sig. Det var således den pragmatisk linie, som sejrede endnu en gang.

Af de ovennævnte faktorer var økonomien nok den væsentligste. Der var ikke blot tale om, at staten ikke havde råd til 1922-ordningen. Både bønder og arbejdere var hårdt trængt af krisen, hvorfor man af nød fandt sammen om at løse de to gruppers økonomiske problemer. Dette gav sig senere udslag i "Kanslergadeforliget", der fik Stauning til at overveje et samarbejde mellem arbejdere og bønder.

På trods af de store indrømmelser, som den pragmatisk linie førte til, havde regeringen ingenlunde opgivet afrustningstanken. Dette fremgik tydeligt i efteråret 1932, da forsvarsministeren ufortrøden fremsatte afrustningsforslaget igen. Men Venstre og de Konservative stod fast, hvorfor forslaget endnu engang faldt i Landstinget (47).

Det stod derfor fast, at regeringen ikke forløbige kunne opnå mere end det, forliget med Venstre indeholdt. På dette tidspunkt begyndte der imidlertid at lyde nye toner fra Socialdemokratiet.

9. Forsvarspolitik 1933-37

9.1. Udviklingen i Tyskland og Sønderjylland

Indtil 1933 havde den udenrigspolitiske udvikling for Danmarks vedkommende primært været præget af Folkeforbundet. Som vi har set, havde der med hensyn til den europæiske udvikling hersket en forsigtig optimisme, som havde foranlediget de politiske partier i Folketinget til stort set at enes om en forsigtig afventende politik.

Men i 1933 ændrede situationen sig for alvor. Hitler kom til magten i Tyskland og dette førte til bekymring for grænsen, der aldrig var blevet officielt anerkendt af Tyskland. Udviklingen i Sønderjylland bestyrkede denne bekymring, idet det politiske klima i landsdelen blev hastigt forværret i begyndelsen af 1933.

Denne udvikling kulminerede med den såkaldte "påskestorm".

I Slesvig-Holsten fremførte de lokale nazister en kraftig propaganda mod Sønderjyllands fortsatte tilhørsforhold til Danmark. Denne propaganda vandt tilslutning fra det tyske mindretal, hvis repræsentant i folketinget gav udtryk for en genoptagelse af forbindelsen mellem Sønderjylland og Slesvig-Holsten og dermed mellem Sønderjylland og "Riget" (1). Desuden var der tegn på nazistiske planer om at infiltrere Socialdemokratiet i Sønderjylland (2).

Udover spørgsmålet om Sønderjylland må det også have været en kilde til bekymring for regeringspartierne at se, hvorledes Hitler i løbet af 1933 nedkæmpede enhver form for demokratisk opposition og herunder gjorde effektivt op med de tyske socialdemokrater.

9.2. Regeringens umiddelbare reaktion på udviklingen

Det er klart, at den dramatiske udvikling i Tyskland og Sønderjylland ikke kunne gå upåagtet hen indenfor Socialdemokratiet eller de Radikale.

På regeringsniveau reagerede man i første omgang ved at styrke grænseforsvaret en smule, idet man vedtog at overføre $\frac{1}{2}$ eskadron dragoner fra Randers til Tønder (3). Men man var ikke villig til at foretage en styrkelse af grænseforsvaret, hvis det indebar bevillinger udover de i forsvarsordningen fastsatte.

Dette fremgik tydeligt i april 1933, da en tværpolitisk sønderjysk delegation fik fortræde for kongen, Stauning og forsvarsministeren. Delegationen foreslog et grænseværn, som enten bestod af grænsefæstninger eller et styrket grænsegendarmeri.

Forsvarsministeren og statsministeren udtrykte forståelse for den sønderjyske bekymring. Men der blev ikke afgivet nogen løfter. Tværtimod udtalte Stauning til pressen, at regeringen ikke anså særlige grænseforanstaltninger for nødvendige (4). Dette har fået Ole Lykkebo til i sin afhandling om Socialdemokratiets forsvarspolitik fra 1933-37 at hævde, at Stauning ganske vist ønskede et forsvarspolitisk kursskifte. Men ikke havde den politiske handlefrihed til at gennemføre det, hvilket medførte, at han heller ikke kunne gå med til en udvidelse af grænseforsvaret (5).

Man skal imidlertid være opmærksom på, at det Stauning ved denne lejlighed lagde vægt på var, at den militære sikring af grænsen måtte finde sted indenfor hærlovens normale budget.

Dette udelukkede ikke en styrkelse af grænseforsvaret ved at omfordele de eksisterende ressourcer. At regeringen i et vist omfang stod sammen om en sådan fremgangsmåde, fremgår af den ovennævnte regeringsbeslutning om at overføre dragoner til Tønder, hvilket Lykkebo ikke nævner.

Beslutning om at overføre dragonerne var iøvrigt truffet før den Sønderjyske delegations besøg i København. Bekymringen i regeringen havde åbenbart vokset sig så stor, at man allerede inden delegationens besøg havde besluttet at noget måtte gøres.

Om den sønderjyske henvendelse havde nogen effekt er derfor svært at afgøre. Men der er tegn på, at Stauning ønskede et virkeligt skift i den forsvarspolitiske kurs, hvilket også er blevet påpeget indenfor historieforskningen (6). I efteråret var Laust Rasmussen gået af som forsvarsminister på grund af alder. Han var blevet erstattet med den pacifistisk indstillede H.P. Hansen, der havde ført hans linie videre gennem en fortsat promovning af afrustningsforslaget, som han førte frem til 3. behandling i Landstinget.

I maj 1933 blev finansminister Bramsnæs imidlertid udnævnt til nationalbankdirektør og H.P. Hansen blev udnævnt til finansminister efter Bramsnæs. Stauning overtog herefter selv det ledige forsvarsministerium. Denne beslutning kan både ses som en opprioritering af forsvarspolitikken, men også som et forsøg på at få ro omkring forsvaret. Endelig kan Staunings overtagelse af forsvarsministerposten ses som et tegn på, at der var et kursskifte på vej i mere forsvarsvenlig retning indenfor Socialdemokratiet, idet Stauning, som vi tidligere har set, havde markeret sig som mere forsvarsvenlig end sine to forgængere på posten(7).

9.3. Den interne debat i Socialdemokratiet 1933-35

Selvom Stauning således viste tegn på vilje til en ændring og tillige fik regeringens tilslutning til visse foranstaltninger, så skal man hen på efteråret 1933 før den bekymring, som udviklingen i Tyskland medførte for alvor kom til at afspejle sig i socialdemokratiets interne debat om forsvarspolitikken.

I løbet af sommeren var størstedelen af den interne partidebat præget af de sædvanlige pacifistiske paroler. Det er først i oktober, at der så småt begynder at lyde nye toner. På et hovedbestyrelsesmøde den 2. oktober 1933 nævnte Stauning, at han: "ikke fandt det rimeligt at genfremsætte afrustningsforslaget" (8).

Protokollen meddeler iøvrigt blot på sin sædvanlige lakoniske

facon, at de faldne bemærkninger toges til efterretning efter nogen diskussion og at man enstemmigt bifaldt den af Stauning optrukne linie (9). Dette yderst kortfattede referat gør det svært at vurdere, hvor stor Staunings opbakning har været. Men man skal ikke umiddelbart lade sig narre af, at Stauning får enstemmig tilslutning til sin linie. Hvis der herskede fuldstændig enighed, var der jo ingen grund til diskussion. Man må derfor antage, at Stauning har mødt modstand fra den pacifistiske indstillede fløj i partiet.

At dette var tilfældet bekræftes af, at Socialdemokratiets politiske ordfører i sin omtale af spørgsmålet ved finanslovsdebatten gik yderst forsigtigt frem. Han udtalte således: "Det danske hus er et smukt hus i nationernes rækker. Dets høje standard har bondestanden og arbejderstanden, hver på sin måde, bidraget til, og tåbelige måtte arbejderne være, om de ikke ville værne og forsvare dette hus, hvis voldsmænd brød ind i det." (10).

Udover denne udtalelse bar Staunings egen deltagelse i debatten også præg af hensynet til den pacifistisk indstillede fløj i partiet, idet Stauning meddelte, at der blot var tale om en midlertidig henlæggelse af afrustningsforslaget (11). Alligevel var signalerne kraftige nok til, at det Socialdemokratiske kursskifte allerede her blev bemærket af folketingets øvrige partier.

Men debatten i partiet fortsatte i løbet af vinteren 1933-34, hvor folk som Hedtoft, Hartvig Frisch, H.C. Hansen og Julius Bomholt tilkendegav holdninger, der brød med den traditionelle socialdemokratiske pacifistiske og internationale holdning. Der fremstod i deres indlæg en erkendelse af, at Socialdemokratiet i Danmark allerede havde opnået store resultater, medens situationen var helt anderledes andre steder. Et forsvar af Danmark var dermed også et forsvar for de resultater, man havde opnået, og for de ideer, man troede på (12).

Man skal dog passe på ikke at udpine kilderne, når man skal vurdere, hvor drastisk et holdningsskift disse yngre Socialdemokrater stod for. Som nævnt var hele debatten primært udløst af udviklingen i Tyskland. Det er derfor i lyset af denne udvikling, man skal se den danske debat.

I Tyskland havde en af forudsætningerne for Hitlers magtovertagelse været, at nazisterne havde kunnet tilkæmpe sig magten over gaden, medens statsmagten så mere eller mindre passivt til. Det tyske socialdemokrati havde jo traditionelt fremstået, som et forbillede for det danske og med et slag var

det nu elimineret, som politisk bevægelse, hvilket må have været et hårdt slag for den danske arbejderbevægelse.

Hartvig Frisch, der var en af de mest fremtrædende unge Socialdemokrater, havde i sin bog "Pest over Europa" fra 1933 advaret mod denne udvikling. I bogens forord siger han om de tyske socialdemokrater: "Dette negative standpunkt til den nationale statslige organisation måtte nødvendigvis afsætte sine spor i den socialdemokratiske tankegang. Fra at være antimilitaristisk gled partiet over i pacifismen uden at tænke den tanke til bunds, at man derved tog forskud på verdensfreden og undergravede sin egen vilje til magt." (13).

Dette citat viser, at afvisningen af pacifismen og bekendelsen til nationalstaten ikke var udtryk for en pludselig omvendelse til nationalisme og oprustning. Det var derimod et udtryk for realisme. Nationalstaten var den eneste enhed inden for hvilken, der fandtes magtmidler, som kunne sætte de autoritære bevægelser på plads.

I Danmark var Socialdemokratiet i besiddelse af statsmagten og man måtte derfor vise sin vilje til magt ved at benytte statens magtmidler til at forsvare demokratiet og de resultater, som arbejderbevægelsen havde nået.

Hartvig Frischs udtalelser under finanslovsdebatten 1933 kan ses som et klart udtryk for den samme holdning, idet han udtalte: "Vi går ind for at hævde statsmagten og forsvare folkestyret, og vi forsvare dem med de magtmidler som statsmagten sidder inde med." (14).

Hartvig Frischs holdning til de frivillige korps skal uden tvivl også ses som en konsekvens af disse overvejelser. På trods af sin forsvarsvenlige indstilling forblev han en indædt modstander af disse korps. Dette må ses som et udtryk for, at staten skulle besidde et fuldstændigt monopol på fysisk magtanvendelse.

At størstedelen af medlemmerne af de frivillige korps formentlig ikke var venlig stemt overfor Socialdemokratiet. Dertil kom, at lignende korps i andre lande havde støttet en autoritær udvikling.

Ønsket om en stærk statsmagt var derfor først og fremmest udtryk for et ønske om en oprustning overfor indre farer. Hans Hedtoft og Julius Bomholts deltagelse i debatten kan også ses i tråd med de toner, som Hartvig Frisch havde slået an.

At et forsvar af Danmark også kunne omfatte et forsvar mod ydre fjender blev dog fremhævet af Hans Hedtoft, idet han henviste til Vilnas og Fiumes erobring ved hjælp af frivillige

korps, således som Hartvig Frisch havde beskrevet det i "Pest over Europa". Dette fik ham til at konkludere, at en sådan skabne ikke måtte overgå Sønderjylland (15).

De unge socialdemokraters afvisning af pacifismen skal derfor ses som en afvisning af pasivitet overfor forsøg på en voldelig samfundsomvæltning. Man skulle ikke have en statsmagt, der var så svag, at den kunne væltes omkuld med et let pust. Dette gjaldt formentlig hvad enten der var tale om en indre eller ydre fjende. Men der var ikke tale om, at man i tilfælde af en alvorlig ment tysk invasion skulle indlade sig på en eksistenskamp. Man skulle allerhøjest forsøge, at fjerne lysten til en mindre tysk aktion mod Danmark.

Selvom den positive holdning til statsmagten først og fremmest var rettet mod det indenrigspolitiske perspektiv var dette også en omvæltning. Statsmagten var hidtil blevet betragtet med skepsis, da den kunne bruges til at undertrykke arbejderne med. Nu skulle man vænne sig til, at den også kunne beskytte arbejderne.

På trods af det epokegørende i denne holdning var det kun i begrænset omfang, at der blev taget til genmæle mod de ovennævnte tilkendegivelser. Dette kan skyldes, at det eneste praktiske resultat foreløbig var, at afrustningsforslaget blev lagt i mølpose. Derudover har det formentlig også været sin sag at gå imod en kurs, der havde Staunings opbakning.

Den manglende reaktion gjorde sig også gældende for de nordiske følere, som Stauning sendte ud, hvilket uden tvivl også skyldtes, at Stauning var hurtig til selv at aflive tanken om et nordisk forsvarsforbund. Stauning havde på trods af sine udtalelser om Danmarks grænse som Nordens grænse skyndt sig at tilføje, at "ingen tænker på militære alliancer". Der er da også indenfor forskning mest stemning for at der aldrig har været alvorlige tanker om noget sådant fra Stauning side (16).

At den pacifistiske fløj ikke var helt tandløs, når den blev gået for nær antydes i partihistorien. Hans Nielsen var under finanslovsdebatten 1933 først fremkommet med nogle meget forsvarsvenlige betragtninger, som han siden modererede. Ifølge partihistorien skyldes dette, at han var blevet udsat for en heftig kritik internt i folketingsgruppen (17). I gruppeprotokollen kan man kun se, at emnet er blevet diskuteret, men da Hans Nielsen ændrede holdning umiddelbart efter, er der grund til at antage, at partihistoriens fremstilling er korrekt (18).

Når der ikke var nogen synderlige tegn på modstand, da Stauning tog det næste skridt i forbindelse med omlægningen af den

forsvarspolitiske kurs, skyldtes det derfor nok, at man ville vente og se, om det fik nogen praktiske konsekvenser. På et forretningsudvalgsmøde i januar 1934 foreslog Stauning, at man foreløbig opgav udarbejdelsen af et teoretisk program og istedet udarbejdede et arbejdsprogram, som skulle afstikke kursen for de nærmeste års politiske arbejde (19).

Dette forslag vandt tilsyneladende tilslutning uden problemer, selvom man ikke med sikkerhed kan sige, om det kortfattede referat dækkede over nogen uenighed. Muligvis skyldes den manglende debat, at man ikke har været opmærksom på, hvad tilslutningen til Staunings forslag kunne indebære.

Men da man så resultatet af Stauning og den øvrige programkommissions arbejde gav det tilsyneladende heller ikke anledning til indvendinger. Det endelige arbejdsprogram med titlen "Danmark for folket" gik glat igennem hovedbestyrelsen, selvom det om afrustningen hed: "Det må derfor erkendes, at der ikke er tilstrækkelig basis for isoleret afrustning for tiden." (20).

En medvirkende årsag til accepten af denne formulering skyldes dog formentlig, at programmet ligesom udtalelserne i forbindelse med finanslovsdebatten indeholdt klare indrømmelser til de mere pacifistisk indstillede kredse. I programmet hed det nemlig også: "Men om vi end for en tid må opgive håbet om en på almindelig nedrustning hvilende fred i Verden, er der dog ikke anledning for Danmark til at gå ind for rustningsforøgelse" (21).

Dermed stod man fast på de standpunkter, som man var nået frem til i efteråret. Dengang havde Laust Rasmussen som talsmand for afrustningsfløjen indenfor Socialdemokratiet kunnet fremhæve, at der jo kun var tale om en midlertidig henlæggelse af afrustningsforslaget (22). Dette fremgik nu af programmet, selvom der således var tale om en tilbagegang for afrustningstanken, så havde man også en indbygget garanti i programmet.

Det blev derfor først i forbindelse med kongressen i 1935, at der for alvor blev debat om forsvarsspørgsmålet. Forud for kongressen forelagde Stauning et udkast til en resolution for hovedbestyrelsen, hvor det forsvarspolitiske afsnit indeholdt 7 punkter. Det var de 5 sidste af disse punkter, der mødte modstand fra afrustningsfløjen indenfor partiet (23).

Her blev det slået fast, at Socialdemokratiet anerkendte pligten til at forsvare grænsen og opfylde de krav, som folkeforbundet og neutralitetsforpligtelser stiller. Derudover fremgik det af udkastet, at der måtte foretages forbedringer, hvis de var hensigtsmæssigt, når blot de ikke brød med principperne i

den eksisterende ordning. Endelig gjorde Stauning sig i udkastet til talsmand for, at der skulle foretages en undersøgelse af hærens og flådens organisation med henblik på at fastslå, hvilke opgaver de to værn skulle udfylde under de bestående forhold.

Et af de punkter som vakte mest modstand i Staunings udkast var følgende formulering: "Såfremt der under de foreliggende forhold er udbedringer, som må anses for hensigtsmæssige, vil de naturligvis være at iværksætte, når de ikke medfører principielle ændringer i den bestående ordning" (24).

Dette skyldtes, at formuleringen i virkeligheden gav mulighed for næsten ubegrænsede udvidelser af forsvaret, da der ikke var sat nogen beløbsmæssig eller anden ramme for eventuelle udvidelser. Laust Rasmussen og Vilhelm Rasmussens kritik viser, at de frygtede denne uklarhed var en finde fra Staunings side, der skulle udmanøvrere den afrustningsfløj, de stod som eksponenter for.

Laust Rasmussen foreslog derfor, at man tilføjede sætningen: "Og ikke sprænger den finansielle ramme", medens Vilhelm Rasmussen foreslog istedet, at man blot tilføjede ordene " eller fordyrende " efter ordet principielle (25).

Derudover var der også kritik af, at det ikke fremgik af Staunings udkast, hvem der skulle foretage den ovennævnte undersøgelse af forsvaret. Vilhelm Rasmussen ønskede da også, at afsnittet om undersøgelsen helt skulle udgå. Endelig mente han, at man ikke skulle nævne noget om Danmarks neutralitets og folkeforbundsforpligtelser. Denne holdning fik tilslutning af Frederik Andersen.

Den mest yderligtgående kritik blev dog fremsat af H.P. Hansen, der mente, at man overhovedet ikke skulle fremsætte nogen resolution om militærspørgsmålet på kongressen. Han gjorde sig til talsmand for, at man blot skulle henvise til det tidligere vedtagne arbejdsprogram "Danmark for folket". Bortset fra denne kritik var der også diskussion af en række mindre væsentlige ændringer eller tilføjelser til Staunings udkast (26).

Imidlertid kom det ikke på hovedbestyrelsesmødet til nogen endelig afgørelse. Stauning foreslog, at man istedet overlod sagen til et kongresudvalg, som så på baggrund af de udtalelser der var fremkommet under debatten skulle udarbejde en udtalelse til forelæggelse for hovedbestyrelsesudvalget inden kongressen. Denne procedure fik tilslutning fra den øvrige hovedbestyrelse.

Formentlig skyldes Staunings forslag, at han har følt sig

trængt af den kritik, som afrustningsfløjen kom med. Den har muligvis været stærkere end han havde forventet. Han har derfor enten frygtet ikke, at kunne få sit forslag igennem ved en kampafstemning, eller han har ment, at en sådan afstemning ville føre til en splittelse af hovedbestyrelsen med efterfølgende uro i partiet.

I hvert tilfælde lykkedes det Stauning i dagene inden kongressen at præsentere hovedbestyrelsen for et kompromisforslag, som man kunne enes om. Dette forslag dannede derfor grundlag for det manifest, som blev vedtaget på kongressen (27).

Kompromisset indebar, at Danmarks neutralitets og folkeforbundsforpligtelser ikke blev nævnt i det endeligt vedtagne manifest. Desuden blev det indføjjet, at det var regeringen, som skulle foretage undersøgelsen af hærordningen og det blev ikke direkte nævnt, at der kunne blive tale om forbedringer (28).

Dermed havde afrustningsfløjen fået mest ud af kompromisset, idet de uklarheder i formuleringen, som eventuelt kunne have givet Stauning frikort til en ubegrænset udvidelse af forsvaret, nu var lukket.

Alligevel var der en del opposition mod kompromisset og der blev af et par lokalforeninger stillet forslag om, at afrustningslinien ikke måtte fraviges. Men dette forslag blev henvist til rigsdagsgruppens afgørelse uden at blive endeligt vedtaget.

Årsagen til modstanden mod kompromisforslaget var formentlig, at det trods indrømmelserne til afrustningsfløjen betegnede en svag kursændring, da man i forslaget accepterede visse udbedringer, når blot der ikke var tale om en egentlig oprustning.

Sammenholdt med Staunings tale på kongressen fremstår manifestet klart, som et kursskift. I sin tale erklærede Stauning nemlig, at: "Tiden kan måske også ændre opfattelser angående stillingen til rustninger og til forberedelse til modstand" (29).

Med vedtagelsen af manifestet var det tidligere forberedte kursskifte forløbig tilendebragt. Man var ikke nået så langt, som Stauning og hans støtter i forsvarsspørgsmålet havde ønsket. Men man havde fået opgivelsen af afrustningen indføjjet i arbejdsprogrammet, og man havde fået denne nye linie godkendt af hovedbestyrelse og folketingsgruppen. Med kongresbeslutningen i 1935 havde man også fået kursskiftet konfirmeret af partiets højeste myndighed, og man havde oven i købet fået åbnet for en lille mulighed for militære forbedringer. Imidlertid var det afgørende for virkeliggørelsen af Staunings planer, hvorledes det socialdemokratiske kursskifte blev modtaget af folketingets

øvrige partier.

9.4. Konsekvenserne af det socialdemokratiske kursskifte

Da de første signaler blev udsendt i efteråret 1933 var det først og fremmest de Konservative og Kommunisterne, der reagerede på dem. Under finanslovsdebatten forsøgte de to partier således at gå Socialdemokratiet på klingen for at få et svar på, hvad den manglende genfremsættelse af afrustningsforslaget betød.

De Konservative spurgte, om Socialdemokratiet nu ville til at føre god konservativ politik, medens kommunisternes Aksel Larsen fremhævede, at kommunisterne imodsætning til Socialdemokratiet ikke havde nogen "nationale kartofler, de skulle have hyppet" (30).

Men der kom ikke umiddelbart noget ud af debatten, som vi har set affandt afrustningsfløjen i Socialdemokratiet sig med kursskiftet. De Radikale affandt sig også med at afrustningsforslaget blev taget af bordet, hvorfor de Konservatives og kommunisternes udfald forblev slag i luften.

Da det socialdemokratiske kursskifte i 1935 fremstod helt tydeligt med kongressens opbakning, blev spørgsmålet om de Radikales indstilling imidlertid aktuelt. En ting var, at afrustningsforslaget var blevet taget af bordet, men et virkeligt kursskifte med en forøgelse af forsvarsudgifterne til følge var uacceptabelt fra et radikalt synspunkt.

Allerede den 24. marts 1935 var det på et ministermøde kommet til et sammenstød mellem Stauning og to af de radikale ministre Dahlgaard og Munch. Stauning havde ifølge ministermødeprotokollen fremhævet, at udviklingen i verdenssituationen betød, at regeringen næppe kunne modsætte sig udvidelser af forsvaret. De to radikale ministres stilling til Staunings udtalelse fremgår ikke af ministermødeprotokollen. Derimod fremgår det af Munchs erindringer, at de ikke kunne acceptere nogen udvidelser.

Dette forekommer sandsynligt, da der ikke fremkom noget regeringsforslag om udvidelser af forsvaret, ligesom de Radikale i andre sammenhænge afviste udvidelser af forsvaret. Regeringssamarbejdet med de Radikale betød, at en virkelig ændring af Danmarks forsvarspolitik ikke var mulig. Herfor har Stauning dog tilsyneladende også haft råd.

I Staunings arkiv findes således to ministerlister fra 1935 (31). Den ene består udelukkende af socialdemokratiske ministre med undtagelse af Scavenius, der er opført som udenrigsminister.

I denne sammenhæng skal han dog nok opfattes mere som fagdiplomat end som radikal repræsentant i ministeriet - en rolle på linie med den, Moltke havde haft i det første socialdemokratiske ministerium, eller som den Scavenius selv tildels kom til at spille under besættelsen.

Det vigtige ved denne ministerliste er derfor, at den afslører, at Stauning i 1935 har gjort sig overvejelser om at forlade regeringssamarbejdet med de Radikale. Men til gengæld peger den ikke herudover på en entydig styrkelse af forsvaret, idet Alsing Andersen er tiltænkt forsvarsministerposten.

Den anden ministerliste er imidlertid endnu mere tankendevækkende end den første. I denne ministerliste er der stadig tre radikale ministre; Men samtidig tyder den også på en styrkelse af forsvaret. Ifølge listen skulle Munch og Dahlgaard beholde deres poster, medens Zahle skulle erstattes af Scavenius, der skulle have Geneve som sit ressortområde, hvilket må være ensbetydende med Folkeforbundet.

Denne opdeling peger på en betydelig styrkelse af folkforbundsarbejdet, hvilket stemmer overens med de tanker om en styrkelse af folkeforbundets militære sanktionsmuligheder, som Stauning fremlagde på partikongressen samme år. Samtidig ville en sådan opdeling af det udenrigspolitiske område være en klar svækkelse af Munchs indflydelse.

Af særlig betydning var det formentlig, at Munch var meget afvisende overfor en udvidelse af de militære forpligtelser indenfor Folkeforbundet. Stauning har formentlig håbet, at han ved at overlade Folkeforbundet til en anden minister ville kunne komme uden om Munchs indflydelse i så henseende.

Bortset fra tanken om Scavenius optagelse i ministeriet er det nok mest bemærkelsesværdigt, at Hartvig Frisch er forslået som ny forsvarsminister. I så fald ville man som modvægt til de Radikale ministre få en forsvarsminister, der var en af Staunings stærkeste støtter i forsvarsspørgsmålet. For at planerne om at stoppe regeringssamarbejdet kunne realiseres krævedes, at Socialdemokratiet opnåede fuldstændigt flertal i folketinget. Muligvis har Stauning håbet på at opnå dette ved folketingsvalget i 1935, da dette ikke skete, har han tilsyneladende opgivet sine planer om at afskrive de Radikale. Når han ikke har realiseret den alternative plan, som den anden ministerliste kan ses som udtryk for, kan det skyldes, at Stauning har fundet den samlede modstand fra de radikale ministre og afrustningsfløjen indenfor sit eget parti for stor.

I hvert tilfælde ser statsministeren ud til at have resig-

neret efter folketingsvalget i oktober, idet han overlod forsvarsministerposten til Alsing Andersen, som ikke stod for nogen oprustningslinie. Herefter ser det ikke ud til, at statsministeren har gjort sig nogen alvorlige tanker om at afbryde regeringssamarbejdet, ligesom man heller ikke kan konstatere nogen alvorlige forsøg på at udvide forsvaret udover det, som var foreneligt med det kompromis, man var nået frem til på kongressen.

10. Forsvarsordning 1937

10.1. De Konservative går i offensiven

Dette blev tydeligt, da de konservative med de udenrigspolitiske forhold som påskud igen forsøgte at markere sig på det forsvarspolitiske område. Selvom forholdene i Sønderjylland var blevet normaliserede, så var der rigelig grund til bekymring. Den udenrigspolitiske situation var blevet stadig mere spændt siden det socialdemokratiske kursskift var påbegyndt i 1933. Tyskland havde indført almindelig værnepligt og oprettet et luftvåben, hvilket var i strid med Versaillestrakten. Disse begivenheder gav de Konservative mod på deres første alvorlige offensiv på forsvarsområdet siden forsvarsvalget i 1929, der jo havde medført konservativt nederlag. I foråret 1936 fremsatte den konservative folketingsgruppe således et forslag om at styrke luftforsvaret (1).

Ideerne bag det konservative forslag blev mødt med stor forståelse hos Venstre, hvor den internationale udvikling ikke var gået upåagtet hen. Derudover havde Venstre muligvis ladet sig påvirke af Withs advarsler om det danske forsvars utilstrækkelighed. With havde således med vanlig sans for timing ladet Venstres leder Kragh modtage et udkast til en ny forsvarsordning umiddelbart før det konservative forslag blev fremsat (2).

På trods af Venstres velvilje og Staunings arbejde for et kursskifte blev det konservative forslag affærdiget af regeringen ved første behandlingen i marts 1936. Man ønskede ikke, at de Konservative skulle få den triumf at få vedtaget et forslag til forbedringer af forsvaret. Dette antydedes også af regeringens kommentarer ved 1. behandlingen af forslaget (3).

Både forsvarsministeren og ordførerne for de to regeringspartier erklærede, at en revision af de eksisterende forsvarsl-

ove godt kunne få deres tilslutning. Men de understregede, at det måtte tilkomme regeringen at tage initiativet til sådanne ændringer, hvorfor de måtte afvise det konservative forslag.

10.2. Landstingsvalg 1936

Istedet fik de afrustningsvenlige medlemmer af regeringen lov til at sætte deres præg på overvejelserne om en revision af 1932-ordningen. I august 1936 nedsatte regeringen nemlig et ministerudvalg, som skulle forberede en revision af 1932-ordningen. Dette udvalg kom foruden stats og forsvarsministeren til at bestå af Munch og H.P. Hansen, som begge må siges at være repræsentanter for afrustningslinien indenfor regeringen (4).

Senere på måneden havde ministerudvalget fastsat direktiver for udformningen af den nye forsvarsordning. Det blev her fastslået, at forswarets opgaver skulle være inspektion, bevogtning og afvisning af neutralitetskrænkelser. Derudover blev det fastslået, at de nye forslag ikke måtte overskride den eksisterende økonomiske ramme. Munch hævder ganske vist, at Stauning var utilfreds med dette resultat. Men uanset om dette var tilfældet, accepterede han det ovennævnte resultat. Dette må siges at være en yderligere indikation på Staunings resignation på forsvarsområdet (5).

Men inden man nåede videre med arbejdet, indtraf der en politisk begivenhed, som var af betydning for det endelige resultat. Året før var det som bekendt ikke lykkedes Socialdemokratiet at erobre flertallet i Folketinget. Men i september 1936 skulle der være Landstingsvalg. Partiet havde således mulighed for at fejre nye triumfer og markere, at det stadig var i fremgang.

Dette lykkedes over al forventning. Ikke blot gik partiet frem. Sammen med de Radikale var man også istand til at fravriste Venstre og de Konservative flertallet i Landstinget, selvom marginen var så lille, at det afgørende mandat blev afgjort ved lodtrækning på Bornholm.

Da Socialdemokratiet stod for hovedparten af regeringens fremgang var sejren fortrinsvis en styrkelse af Socialdemokratiet. Men ligesom ved folketingsvalget var sejren ikke større, end at partiet stadig var afhængig af de Radikale. Til gengæld behøvede man ikke længere at tage hensyn til hverken Venstre eller de Konservative for at få en ny forsvarsordning gennem Landstinget. Dermed var der i virkeligheden sket en styrkelse af afrustningsfløjen indenfor regeringen, hvilket kom til at præge

ministerudvalgets overvejelser, idet man ikke længere behøvede at tage hensyn til Venstre.

Da Stauning tilsyneladende havde opgivet sine oprustningsplaner betød det, at nedrustningstilhængerne kunne forhindre den oprustning, som der ellers var blevet lagt op til. Man kunne nu nøjes med en meget begrænset udgiftsstigningen, således som kompromisset på Socialdemokratiets kongres i 1935 havde lagt op til. Denne kompromislinie fremgik også af Staunings tale ved Rigsdagens åbning, hvor han ikke bebudede direkte udvidelser af forsvaret, men kun kom med forsigtige bemærkninger om, at der skulle fortages udbedringer og omlægninger af forsvaret, så man kunne løse de neutralitetsopgaver, som landet havde (6).

10.3. Regeringens forslag

Debatten om forslagene var dog langt fra slut, da forslagene blev præsenteret for den socialdemokratiske rigsdagsgruppe gav de således også anledning til kritik. Folketingsgruppen delte sig i tre grupper. Den ene anbefalede forslagene enten af hensyn til den udenrigspolitiske situation eller for at få sagen ud af verdenen. De to andre grupper var fælles om at se med skepsis på forslagene. Men dermed ophørte enigheden mellem dem også. Den ene gruppe havde nemlig det standpunkt, at forslagene var betænkelige fordi de indebar en forøgelse af udgifterne i forhold til den eksisterende ordning, medens den sidste gruppe mente, at de forsvarsforbedringer, som forslaget indeholdt var utilstrækkelige (7).

Alligevel blev det forslag, som forsvarsministeren kunne præsentere for Folketinget kun præget af en mindre forøgelse af bevillingerne. Hærens udgifter blev således forhøjet fra 26 til 26,4 mill. kr. Desuden indebar forslaget en ekstraordinær bevilling på 2 mill. over 6 år til anskaffelse af materiel. Til gengæld blev hæren reduceret fra 8 til 7 regimenter og samtidig blev luftvåbenet indskrænket fra 5 til 4 eskadriller. Endelig blev de frivillige korps nedlagt.

For flådens vedkommende blev det foreslået at øge udgifterne med 1,6 mill. kr. ; men derudover indeholdt forslaget en ekstraordinær bevilling til nybygninger på 9 mill. som skulle fordeles over 6 år (8).

Det er bemærkelsesværdigt at ordningen genindførte de årlige ekstraordinære bevillinger, som havde vist sig at være en del af 1922-ordningens akilleshæl, da disse bevillinger ofte var forsvundet, når man skulle have finansloven til at hænge sammen.

Men regeringen nærede tilsyneladende ikke bekymring for en gentagelse.

Endelig er det værd at bemærke, at ordningen var at betragte som endnu et kompromis mellem afrustningsfløjen og de mere oprustningsvenlige dele af regeringen. Ordningens indrømmelse til afrustningsfløjen var først og fremmest, at forøgelsen af bevillingerne blev så forholdsvis beskedne, og at hærens størrelse blev skåret ned. Til gengæld fik man udover den beskedne stigning i udgifterne en bedre udrustet hær, som en indrømmelse til forsvarsfløjen. Men formentlig har ingen af parterne været helt tilfredse.

At der var tale om et kompromis fremgik også af uklarheden i Alsing Andersens forelæggelsestale han udtalte her : "Skulle den katastrofe imidlertid ske for Europa, at andre lande eller magtgrupper af andre lande på ny tørner imod, hinanden, da vil opgaven for os være at holde Danmark udenfor sådanne opgør" og han fortsatte : " Hertil hører ikke alene afvisning af tilfældige neutralitetskrænkelser, men også en vis beskyttelse mod andre neutralitetskrænkelser, når disse er af en sådan karakter, at der foreligger rimelig mulighed for deres afvisning " (9).

Udover at udtalelsen var udtryk for et kompromis, så kan den også ses som en bekendelse til Frischs og Hedtofts linie indenfor forsvarspolitikken. De andre neutralitetskrænkelser, som Alsing Andersen omtaler kunne eksempelvis være et angreb af frivillige korps således som Hedtoft havde anført (se afsnit 9.3.).

Men derudover havde hæren også antydnet muligheden af, at Tyskland eventuelt ville forsøge sig med en besættelse af en mindre del af Danmarks territorium (10). Det kunne også være en afvisning af en sådan krænkelse, Alsing Andersen havde i tankerne, da en accept af en sådan besættelse ville sætte Danmark i en umulig situation overfor Tysklands modstandere. At Stauning med den nye forsvarsordning havde opgivet overvejelserne om en større udvidelse af forsvaret ses også af hans "lænkehundetale", hvor han afviste, at Danmark skulle være Nordens lænkehund mod syd (11). Hermed havde Stauning også lagt låg på den debat, som allerede var påbegyndt med det forsvarspolitiske kursskifte i 1933, da han dengang havde udtalt sig meget tvetydigt om muligheden for en oprustning og antydnet, at noget sådant eventuelt kunne ske i en nordisk sammenhæng (12).

10.4. Venstre og de Konservatives reaktion

Ved behandlingen af lovforslaget erkendte begge de borgerlige partier, at forslaget var udtryk for en ny holdning hos regeringen. Dette var mest tydeligt hos Venstre, der påpegede den markante forskel på det forslag, som nu forelå fra regeringen, og det forslag, som den socialdemokratiske regering var fremkommet med i 1924. På baggrund heraf og på baggrund af regeringens udtalelser om forhandlingsvilje erklærede Venstre under behandlingen af forslaget sig villig til at indgå i en forhandling (13).

Regeringen tilbød derfor at indlede separate forhandlinger med Venstre for at opnå et forlig. Men Venstre ønskede kun at fortsætte forhandlingerne i udvalget. Her stillede Venstre et ændringsforslag, hvis væsentligste indhold var en styrkelse af luftforsvaret, i overenstemmelse med de tanker, som både de Konservative og With havde været talsmænd for. Derudover var der tale om at forøge antallet af fodfolksregimenter med to og styrke kystdefensionen.

Ifølge Venstre ville dette forslag betyde en forøgelse af udgifterne i forhold til regeringens forslag på 7,11 mill. Dette mente forsvarsministeren var for stor en afvigelse til, at forslaget kunne danne grundlag for et forlig. Venstre trak derfor forslagene tilbage, da de ikke længere havde nogen udsigt til at blive vedtaget (14).

Dette tyder på, at Venstre ikke var interesseret i noget forlig, medmindre der blev tale om virkelig væsentlige indrømmelser fra regeringens side. Rollerne var tildels byttet om i forhold til 1932, da Venstre kunne opnå en parlamentarisk sejr ved at få regeringens tilslutning til sit forslag. Nu var det regeringen, som ønskede Venstres stemmer for at få et forlig med så bred politisk opbakning, at det vanskeligt kunne angribes.

De Konservatives reaktion på forslagene var, som man kunne forvente, mere uforsonlig. Den konservative ordfører mente, at regeringens forslag ikke var udtryk for nogen væsentlig forbedring af forsvaret (15).

Selvom ordføreren dermed erkendte, at der var tale om forbedringer, som følge af Socialdemokratiets holdningsskift, så foranledigede dette ham ikke til at søge en nærmere forhandling med regeringen. Udover forslagets utilstrækkelighed slog de Konservative på, at forslaget kom alt for sent; 5 år efter 1932 ordningen og 3 år, at efter Socialdemokratiet havde påbegyndt sit kursskift.

Venstre og de Konservative kunne derfor i sidste ende enes om at afvise regeringens ordning som utilstrækkelig. Dermed stod de sammen om de tanker om en styrkelse af forsvaret, som de Konservative havde lanceret med deres forslag året før. Afvisningen af forhandling var dog en forholdsvis omkostningsfri måde at demonstrere overfor regeringen på, idet det foregående års landstingsvalg jo havde betydet, at regeringen ikke behøvede at tage hensyn til de to partier. Der var heller ingen overvældende vælgerinteresser, som kunne påvirke de to partier til at søge et kompromis på de præmisser, som regeringen angav.

10.5. Hærens reaktion

Hvor hæren frem til 1922 var blevet taget med på råd ved udarbejdelsen af en ny forsvarsordning, så det efterhånden sløjt ud med de to værns indflydelse. Ved udarbejdelsen af 1937ordningen var de to værn ikke som tidligere blevet hørt inden udarbejdelsen af et lovforslag. Som vi tidligere har set, havde With dog søgt at kompensere for dette gennem en charmeoffensiv, der skulle bedre hærens traditionelt dårlige forhold til Socialdemokratiet.

Selvom dette som bekendt i vid udstrækning lykkedes overfor Stauning, havde det endnu ikke ført til større resultater. I forbindelse med udarbejdelsen af 1937ordningen var resultatet dog endnu ringere set ud fra hærens synspunkt. With blev nemlig ikke hørt under ministerudvalgets udarbejdelse af augustdirektiverne, ligesom han heller ikke efterfølgende blev informeret om dem.

Da offentliggørelsen af forslaget endelig kom, var With da også meget skeptisk og lod dette fremtræde i sine offentlige kommentarer til den foreslåede ordning. Hæren havde nu en ordning, der bestemt ikke bekom den vel, og hvad værre var, så var der ikke udsigt til nogen revision indenfor en overskuelig fremtid. Værnene kunne blot magtesløst se til, medens forholdene i verden blev hastigt forværrede.

Selvom man således loyalt påbegyndte arbejdet med udførelsen af den nye ordning hindrede det ikke With i at fortsætte arbejdet for en oprustning, som han i lyset af den udenrigspolitiske udvikling fandt stadig mere påkrævet. With fik således den nye generalstabschef Gørtz til at udarbejde en redegørelse om "Danmarks militærpolitiske situation, således som denne må skønnes at forme sig under de nuværende tingenes tilstand i og udenfor Europa" (16).

With knyttede sine egne kommentarer til redegørelsen, som herefter blev overgivet til forsvarsministeren. Redegørelsen og Withs kommentarer var en udfordring til regeringen, da begge fremhævede den nuværende ordnings utilstrækkelighed særligt med hensyn til luftforsvaret af København og i forbindelse med det eksisterende beredskabs manglende evne til at modstå et tysk overrumplingsangreb.

Begge var desuden enige om, at en militærordning med en alvorlig afskrækkelsesværdi var af betydning under de nuværende udenrigspolitiske forhold, hvor man ikke kunne udelukke muligheden af en stormagtskonflikt indenfor en nær fremtid.

With havde dog en ide, som indeholdt en lille åbning overfor regeringen, idet han i sine bemærkninger til Gørtzs redegørelse foreslog en ordning, hvor man havde en fredshær, der svarede til den som 1937-ordningen havde skabt. Men i en mobiliseringssituation kunne den udvides udover 1937-ordningens niveau.

På trods af denne åbning fra hærens side må man anse det for tvivlsomt, om With eller nogen anden indenfor hærledelsen for alvor har troet på muligheden for at få regeringen til at ændre den netop vedtagne ordning. Uanset om man har troet på denne mulighed eller ej kan det konstateres, at dette næppe var en realistisk mulighed.

Dette skyldtes, at 1937-ordningen var resultatet af et besværligt kompromis både indenfor regeringen og Socialdemokratiet. Der var næppe mange medlemmer af regeringspartierne, som har haft noget ønske om at genoptage den netop overståede strid. Desuden ville det formentlig også have fremstået, som et politisk nederlag for regeringen, hvis man på opfordring af hæren havde revideret den netop vedtagne ordning, når man ikke havde ønsket at inddrage militæret i ordningens udformning.

Gørtzs og Withs redegørelser må derfor mere ses som udtryk for, at hæren samt folketingsflertallet og regeringen nu definitivt havde fjernet sig fra hinanden. Der var derfor også først og fremmest tale om slag i luften, når With i løbet af foråret fulgte den ovennævnte redegørelse op med en række konkrete forslag til forbedringer af forsvaret (17).

11. Udviklingen frem til krigsudbruddet

11.1. Holdningen hos partierne og regeringen

Blandt folketingets partier var situationen efter vedtagelsen af den nye forsvarsordning præget af en fastfrysning af frontlini-

erne mellem regeringen og oppositionen på det forsvarspolitiske område. Venstre og de Konservative lagde ikke skjul på deres utilfredshed og perioden frem til krigsudbruddet blev præget af flere konservative fremstød på det forsvarspolitiske område.

Disse sammenstød blev ikke mindst fremprovokeret af den internationale udvikling, som blev stadig mere dystert og dermed forsynede oppositionen med rigelig ammunition til brug mod regeringen. I løbet af 1937 stod det klart, at Folkeforbundets sanktionspolitik overfor Italien havde spillet fallit, idet man ikke havde kunnet forhindre den italienske erobring af Abessinien.

Sanktionerne havde aldrig været så effektive, at de for alvor havde berørt den italienske økonomi. I stedet havde man givet Italien et påskud for at træde ud af Folkeforbundet. Dermed var England, Frankrig og Sovjet som de eneste stormagter tilbage i forbundet.

Det var med udgangspunkt i denne udvikling, at de Konservative allerede i folketingssamlingen 1937-38 lagde ud med et forslag til folketingsbeslutning om nedsættelsen af et udvalg, som skulle forberede en ændring af den eksisterende forsvarsordning (1). Udover den almindelige utilstrækkelighed, som den konservative ordfører mente, at ordningen var præget af, blev forslaget netop begrundet med den internationale situation.

Ifølge de Konservative var Folkeforbundet ophørt med at eksistere som den internationale magtfaktor, man havde bestræbt sig på at gøre det til. Sanktionsparagraffen i folkeforbundspagten var i realiteten sat ud af kraft. Den konservative ordfører mente derfor, at de små lande ikke længere kunne gøre sig håb om den beskyttelse, som man hidtil havde stillet i udsigt indenfor forbundets rammer (2).

I tilknytning hertil påpegede ordføreren, at den skitserede udvikling allerede havde fået konsekvenser i de øvrige nordiske lande i form af stigende forsvarsudgifter, hvilket gjorde en forøgelse af det danske forsvarsberedskab yderligere påkrævet, så man ikke blev isoleret i forhold til resten af Norden (3).

Venstre kunne langt henad vejen tilslutte sig de Konservative synspunkter. Men partiet ønskede ikke nedsættelsen af en kommission. Derimod mente han, at det var nødvendigt, at der hurtigt kom forhandlinger igang mellem regeringen og oppositionen om en revision.

I det store hele afviste regeringen det konservative forslag og den medfølgende kritik. Regeringen kunne ikke se, at situationen nu skulle være en helt anden end i sidste folketings-

samling, hvor man netop havde vedtaget en ny forsvarsordning. Forsvarsministeren var desuden af den opfattelse, at en nærmere udredning af problemet tværtimod kunne medvirke til at isolere Danmark i forhold til de andre nordiske lande.

Ministeren ville dog ikke afvise, at enkelte forsvarsspørgsmål kunne drøftes mellem regeringen og oppositionen i forbindelse med en undersøgelse af Danmarks forsyning med råvarer under en eventuel afspærring (4). Efter denne afvisning kom der ikke før krigsudbruddet væsentlige forsvarspolitiske initiativer fra de to borgerlige oppositionspartier.

Det må dog betragtes som et åbent spørgsmål, hvor alvorligt de to borgerlige partier mente deres offensiver på det forsvarspolitiske område. Kritikken fra de borgerlige partier var jo stort set omkostningsfri, da regeringen gennem sit flertal i begge ting ikke kunne rokkes. Det er derfor ikke muligt at afgøre, om man havde været villig til at sætte tingene på spidsen, hvis det kunne have ført til et valg. For de Konservatives vedkommende kan man konstatere, at partiet nok tog sine forsvarsstandpunkter alvorligt. Men som vi tidligere har set var dette ikke ensbetydende med, at man ikke kunne give sig på det forsvarspolitiske område, hvis man fik noget til gengæld.

De konservative var således næppe villig til at gå for hårdt i rette med regeringen for ikke at sætte sig fuldstændig udenfor indflydelse. Dette var særligt tilfældet efter grundlovsspørgsmålet var kommet op. Her søgte og nåede man jo en tilnærmelse til regeringen. Dette var dog ikke nødvendigvis uden sammenhæng med forsvarsområdet, idet forståelsen omkring grundlovsændringen kan opfattes som et led i en konservativ strategi, der skulle fravriste de Radikale grebet om socialdemokraterne. Hvis en sådan strategi lykkedes ville det igen muliggøre en militær oprustning.

På trods af regeringens afvisning af en oprustning med baggrund i den udenrigspolitiske udvikling, så accepterede regeringen dog en at tage en drøftelse med både hæren og flåden, hvilket de to værn blandt andet havde ønsket på grund af den udenrigspolitiske udvikling (5).

11.2. Uenighed mellem hær og flåde

I august 1938 var Rechnitzer fremkommet med en redegørelse, der udgjorde flådens svar på Gørtz og Withs redegørelse fra årsskiftet. Gørtz var ikke overraskende kommet til den konklusion, at forswarets rygrad skulle være hæren, da Tyskland primært ville

være interesseret i en besættelse af Jylland, hvilket flåden ikke kunne hindre.

Rechnitzer kom lige så lidt overraskende til den konklusion, at det tværtimod var flåden, som var vigtigst for Danmarks forsvar. Han mente, at Danmarks geografi gjorde landet ugunstigt for et landforsvar, hvorimod en rigtig udstyret flåde med grundigt kendskab til de danske farvande kunne hindre en invasion på Sjælland eller en tysk omgåelse af en dansk hær i Jylland (6).

Da denne redegørelse var fremkommet, tog regeringen den ovennævnte drøftelse med hæren og flåden. Det lykkedes ikke her for de to værn at nå til nogen forståelse. Munch skriver i sine erindringer, at modsætningen mellem dem snarere fremstod skarpere på mødet, end de havde gjort tidligere (7).

Dermed stod de to værn også betydeligt svagere, end de ville have gjort, hvis de var fremkommet med en fælles indstilling. Det eneste værnscheferne tilsyneladende kunne blive enige om var, at det eksisterende beredskab var utilstrækkeligt. Resultatet af forhandlingerne var da også, at det ikke lykkedes for de to værn at påvirke regeringen til at ændre sin politik.

Når man sammenholder de parlamentariske forhold med regeringens indstilling til forsvarsspørgsmålet må det dog forekomme yderst usandsynligt, at en samlet fremtræden af de to værn i sidste ende ville have haft nogen nævneværdig effekt på regeringens politik.

12. Betydningen af krigsudbruddet

12.1. Regeringen foretager indkaldelser og beslutter en forøgelse af forsvarsberedskabet

Da det tyske angreb på Polen den 1. september var blevet en realitet havde regeringen forberedt sig på indkaldelsen af en beredskabsstyrke på linie med, hvad man havde gjort under 1. Verdenskrig. Dette betød, at man i løbet af et par dage rådede over en ikke ubetydelig styrke.

Der blev indkaldt ca. 17000 mand således, at hæren den 3. september rådede over 36000 menige og 2-3000 befalingsmænd. Der blev også foretaget ekstraordinære indkaldelser til søværnet, der nåede op på en styrke på ca. 4000 mand (1).

De første udvidelser af det militære beredskab fandt allerede sted i maj, hvor regeringen besluttede at indkalde en såkaldt

"beredskabsstyrke" (2). Det besluttedes dog allerede den 10. juni at hjemsende den indkaldte styrke igen (3).

Den 24. august besluttede regeringen igen at forberede indkaldelsen af en vagtstyrke (4). Denne beslutning blev i de følgende dage fulgt op af en række foranstaltninger, der skulle muliggøre en hurtig indkaldelse af styrken.

Selvom der på regeringsniveau tilsyneladende var enighed om at foretage de ekstraordinære militære foranstaltninger, så var det dog ikke med udelt begejstring, at den Radikale folketingsgruppe tilsluttede sig foranstaltningerne. I første omgang mødte de ekstraordinære indkaldelser tilsyneladende ikke modstand i den Radikale folketingsgruppe.

Men da man senere i september måned det år indenfor regeringen besluttede, at bevillige 20 mill. kr. til en styrkelse af luftforsvaret og en udvidelse af flåden mødte dette modstand indenfor den radikale folketingsgruppe. Kritikken blev øjeblikkeligt imødegået af P. Munch og Bertel Dahlgaard, der påpegede at en accept af bevillingen var påkrævet af både udenrigs og indenrigspolitiske årsager.

De udenrigspolitiske årsager blev ikke nærmere uddybet. Men man må formode, at de to ministre først og fremmest har sigtet til de tyske krav om dansk beskydning af engelske fly, der overfløj dansk territorium (5).

De indenrigspolitiske årsager blev til gengæld uddybet betydeligt mere. Her henviste de to ministre til hensynet til den politiske borgfred. Man ønskede at bevare et rimeligt forhold til de to borgerlige partier. Men borgfreden internt i regeringen udelukkede også, at man kunne gå imod regeringsparterneren i dette spørgsmål.

Endelig blev det fremhævet, at det ikke ville se godt ud at indtage et standpunkt, som var diametralt modsat det man havde indtaget 1914-1918, hvor en radikal regering havde indkaldt en stor sikringsstyrke som følge af krigsudbruddet. Efter denne diskussion lykkedes det at få hele den radikale folketingsgruppes tilslutning til bevillingen, omend den ikke blev givet uden modvilje (6).

Hvor vigtigt det var for regeringen at sikre borgfreden ses også af, at man tilbød Venstre og Konservative ministerposter uden portefølje. Dette blev dog afvist af de to partier, der opfattede eventuelle ministre som gidsler for regeringens politik, hvis der ikke blev tale om en regeringsdeltagelse på lige fod med de andre partier gennem en tildeling af fagministerier.

Denne opfattelse kan da heller ikke afvises. Selvom regerin-

gen har ønsket at udvide regeringen, for at landet skulle fremstå samlet udad til, så har det formentlig ikke skadet tanken om en regeringsudvidelse, at man både ville få rygdækning og fordelt ansvaret for den førte politik.

På trods af, at en samlingsregering foreløbig ikke blev til noget, så betød det øgede forsvarsberedskab dog, at borgfreden på det forsvars og udenrigspolitiske område indtil videre kunne opretholdes.

Det er imidlertid paradoksalt, at den politik, som skulle sikre borgfreden og kontinuiteten på kort sigt, skabte et brud med den hidtil førte politik. Men der var på den anden side heller ikke tale om en fuldstændig tilbagevenden til den politik man havde ført under den 1. Verdenskrig, idet omfanget af den indkaldte styrke og af de øvrige forberedelser trods alt var mindre end det beredskab, som man havde haft 1914-18.

Dette skyldtes formentlig, at den forøgelse af forsvarsberedskabet som fandt sted ikke skulle tages som et brud med regeringens hidtidige opfattelse af, hvorledes forsvaret skulle anvendes i en krigssituation.

12.2. 19. januarerklæringen og den efterfølgende udvikling

Den borgfred som regeringen havde opnået gennem sin forøgelse af forsvarsberedskabet, så dog allerede ud til at blive brudt ved årsskiftet 1939-40. Årsagen var, at Stauning holdt en meget dystert og opgivende nytårstale, som udløste en ophedet offentlig debat. Særligt førte det til en heftig debat, at Stauning havde erklæret, at Danmark var ført i en stilling, hvor "enhver tanke om et effektivt krigsberedskab var udelukket" (7).

Denne bemærkning følte først og fremmest, som et slag i ansigtet på de Konservative. Men den bragte også Venstre i harnisk. Det var dog de Konservative, som benyttede lejligheden til endnu en offensiv mod regeringen.

Af den konservative rigsdagsgruppes protokol fremgår det, at Christmas Møller den 11. januar fremlagde et udkast til en henvendelse til statsministeren og på baggrund heraf blev han af folketingsgruppen valgt til at tage kontakt til regeringen (8).

Christmas Møllers henvendelse til regeringen lagde op til en bred politisk drøftelse, selvom den tog udgangspunkt i det forsvarspolitiske område. Henvendelsen indeholdt således et forslag til en forsvarspolitisk dagsorden med følgende ordlyd: "Folketinget beslutter at udtale, at da man fra alle sider i det danske folk uden partiskel er enig om, at riget med alle til

rådighed stående midler skal værnes, dets uafhængighed og fred sikres, tilsiger tinget det nuværende ministerium sin støtte i dets arbejde for denne politik." (9).

Viggo Sjøqvist har i "Hilsen til Hæstrup" beskrevet, hvorledes Christmas Møllers udkast til folketingsbeslutning først blev ændret af Stauning og derefter af Munch, hvis forslag blev det endeligt vedtagne. I Munchs udkast hed det: "Folketinget beslutter at udtale, at man fra alle sider i det danske folk er enige om, at landets neutralitet skal opretholdes, og at de midler, der rådes over, om fornødent skal anvendes for at hævde og værne rigets fred og uafhængighed og tilsiger ministeriet sin støtte i arbejdet herfor" (10).

Denne formulering byggede stort set på det forslag, som Stauning var fremkommet med. De eneste forskelle var, at Stauning havde brugt udtrykket sættes ind istedet for anvende og desuden eksisterede ordet værne ikke i hans oprindelige udkast.

Viggo Sjøqvist hævder, at ændringerne kun udgjorde nuancer, men ikke ændrede på betydningen. Den umiddelbart mest i øjenfaldende ændring af Christmas Møllers tekst var indføjelser af sætningen om, at landets neutralitet skulle opretholdes. Det er korrekt, at denne ændring ikke strider mod betydningen i Christmas Møllers forslag.

Der er imidlertid to ændringer, som kan medføre en vis forståelsesmæssig ændring. Den ene er, at det i Christmas Møllers forslag først fastslås, at riget skal værnes med alle tilrådighed stående midler. I forlængelse heraf erklæres det så, at dets uafhængighed og fred skal sikres.

I såvel Staunings udkast som det endelige forslag bliver det nævnt at det er rigets fred og uafhængighed, der skal hævdes. Dette indbærer den lille betydningsmæssige forskel, at forslaget kan forstås således, at det er vigtigere at hævde freden end uafhængigheden. Denne forståelse skal endvidere ses i lyset af, at der ikke som i Christmas Møllers udkast var en slags general-klausul om at riget skulle værnes med alle tilrådighed stående midler

Dertil kommer, at der er tilføjet ordet om fornødent, hvilket indebærer en yderligere svækkelse i forhold til Christmas Møllers forslag, idet man næppe ville tilføje et sådant udtryk, hvis ikke man mente, at der kunne være krigssituationer, hvor det ikke var fornødent eller nødvendigt at anvende alle til rådighed stående midler for at sikre landets fred og uafhængighed.

Man kunne måske oven i købet opfatte den nye ordlyd således,

at der kunne tænkes situationer, hvor et værn af freden kunne ske på bekostning af uafhængigheden

Ved folketingets behandling af erklæringen kom den radikale ordfører A.M. Hansen med en udtalelse, der pegede i samme retning, som de ovennævnte ændringer af erklæringens ordlyd. Han gav sin tilslutning til erklæringen. Men fik indflettet det forbehold, at erklæringen efter hans opfattelse gav udtryk for den fælles vilje til at benytte de forskelligartede midler, der fandtes, "til så vidt gørligt at sikre neutralitet, fred og uafhængighed for det danske folk (11). Der kunne med andre ord tænkes situationer, hvor det ikke kunne lade sig gøre at anvende de midler, man rådede over.

Selvom Sjøqvists vurdering af, Staunings og Munchs ændringer kan betvivles, så er det formentlig rigtigt, at de ændringer, som Munch foretog ikke betød nogen indholdsmæssig ændring i forhold til Staunings forslag.

Dog er glosen anvendes en smule svagere end udtrykket sættes, hvilket Sjøqvist da også påpeger. Men det ville nok være at gå for vidt, hvis man tog dette, som et tegn på den forsvarspolitiske modsætning, som eksisterede indenfor regeringen.

Tilbage bliver imidlertid, at Stauning og Munch havde tømt Christmas Møllers forslag for den antydning af et eksistensforsvar, der lå i den oprindelige formulering. Istedet havde man fået en erklæring, som gav vide muligheder for fortolkning. Det var jo netop det gode ved den set fra regeringens synspunkt, da man dermed ikke havde bundet sig til en bestemt politik. Derfor betegnede 19. januarerklæringen heller ikke nødvendigvis en ændring af regeringens politik.

En sådan tolkning af erklæringens ordlyd stemmer i øvrigt overens med den holdning, som Sjøqvist fremlægger i bogen "Besættelsen 1940", der omhandler de danske forudsætninger for den 9. april. Her beskriver han erklæringen på følgende måde: "Det var ikke nogen klar udtalelse. Den kunne tolkes på forskellig måde, hvilket ikke var så mærkeligt, når både konservative og radikale skulle stemme for den." (12). Alligevel opretholder Sjøqvist sin påstand om, at Munchs og Staunings ændringer ikke var væsentlige i forhold til Christmas Møllers oprindelige udkast.

Herudover er Sjøqvists bog imidlertid interessant, fordi han gør sig til talsmand for den opfattelse, at en inderkreds i regeringen havde en hemmelig forståelse om, at man i tilfælde af et tysk angreb på Danmark ikke skulle yde modstand. Set i dette lys må de rettelser af Christmas Møllers udkast som Munch og

Stauning laver dog forekomme ekstra betydningsfulde, da de netop giver erklæringen den drejning, der gør, at de ikke har bundet sig til at tage en militær kamp op i tilfælde af et tysk angreb.

Noget andet er, at erklæringen sammenholdt med de efterfølgende bevillinger kunne give andre end regeringen en anledning til at tro, at regeringen havde skiftet standpunkt i forsvarssagen i forhold til Staunings nytårstale og Alsing Andersens erklæring fra 1937.

Dette fremgår klart af samtidens afvisdebat. Men også af de forskellige ordføreres begrundelser for deres tilslutning til erklæringen. Vi har allerede set, hvilke forbehold den radikale ordfører tog, medens Henning Hasle erklærede:

"at der herefter ikke kan herske tvivl om, at vor neutralitet vil blive hævdet og værnet med al den kraft, vi råder over."
(13).

Imidlertid er 19. januarerklæringen ikke kun interessant på grund af diskussionen om dens betydning for Danmarks forsvarspolitik. Den er også interessant, fordi den udgør et eksempel på, hvordan de interne magtkampe i det mest forsvarsvenlige parti fik betydning på de forsvarspolitiske overvejelser.

Christmas Møller havde i 1939 trukket sig tilbage som Det konservative Folkepartis leder på grund af det faldne grundlovsforslag, han havde stået som en af ophavsmændene til. Han var blevet afløst af Henning Hasle, der på tidspunktet for 19. januarerklæringen var formand for partiet.

Det var derfor ikke en selvfølge, at det blev Christmas Møller, som tog initiativet til fremsættelsen af en erklæring. Ifølge Sjøqvist vakte Christmas Møllers initiativ, da også mishag hos Henning Hasle. Hasle havde haft den ide, at regeringen skulle udsende en erklæring. Men i sidste ende var det altså Christmas Møllers forslag, der vandt folketingsgruppens tilslutning (14).

I denne forbindelse er det værd at bemærke, at ordlyden af Christmas Møllers forslag ganske vist var meget skarpere end man kunne forestille sig, at indholdet af en eventuel regeringserklæring ville være blevet. Til gengæld ville en folketingsbeslutning udgøre et tillidsvotum til regeringen. Derimod ville en regeringsbeslutning have den fordel set fra oppositionens side, at regeringen ville have bundet sig til en bestemt politik uden at få noget til gengæld.

Disse overvejelser har Hasle uden tvivl også gjort sig, da han modsatte sig en folketingsbeslutning og de får lov til at skinne igennem, da han som konservativ ordfører skal fremføre

sit partis holdning til 19. januarerklæringen, han siger: "Idet jeg anbefaler forslaget til vedtagelse, skal jeg blot endnu udtale, at det ikke drejer sig om at give et almindeligt tillidsvotum, men at give udtryk for, at Rigsdagens parlamentariske partier står samlet netop om denne store opgave" (15).

Dermed opnår Christmas Møller ikke blot gennem sit initiativ at markere sig indenfor sit parti. Han får også givet den regering, som han netop har samarbejdet med om grundloven et tillidsvotum. Om dette sidste resultat har været af betydning for hans bestræbelser må imidlertid stå hen idet uvisse. Til gengæld står det fast, at han ikke formåede at ændre regeringens politik.

Dette var dog ikke ensbetydende med, at regeringen kunne stå frem og erklære, hvad denne politik i sin yderste konsekvens betød. Som allerede nævnt var 19. januarerklæringens styrke netop dens tvetydighed. Denne tvetydighed betød imidlertid, at regeringen i den efterfølgende tid kunne aftvinges støtte til nye forsvarsbevillinger.

I februar bevilligedes der således 65 mill. kr. til materiel anskaffelser (16). Størstedelen af denne bevilling nåede dog ikke at finde anvendelse inden besættelsen den 9. april. Selvom disse bevillinger ikke ændrede ved regeringens politik, betød de alligevel, at de kredse der opfattede erklæringen den 19. januar som et udtryk for en ændret forsvarspolitik, blev bestyrket i denne opfattelse.

At en sådan opfattelse imidlertid ikke dækkede regeringens faktiske politik blev også illustreret af, at regeringen den 8. februar besluttede at hjemsende endnu en årgang af det i september indkaldte mandskab, så hærens styrke nu kun var på 6263 mand (17).

Det var sådan stillingen var den 9. april, efter vedtagelsen af de ekstraordinære bevillinger i februar fandt der ikke yderligere forsvarspolitiske initiativer sted inden besættelsen den 9. april.

13. Konklusion

I tiden fra 1922 til 1940 ændrede både de indenrigspolitiske og udenrigspolitiske forhold sig afgørende. Desuden skete der en rivende militært teknisk udvikling. Dette fik naturligvis indflydelse på Danmarks forsvarspolitik.

I 1922 var Europa præget af afspænding. Tyskland, som Danmarks forsvar traditionelt havde rettet sig mod, var elimineret som en militærmagt af betydning. Derudover kunne man gøre sig forhåbninger om, at man med Folkeforbundet havde fået et kollektivt sikkerhedsorgan, som også kunne sikre de små lande og forebygge militære konflikter.

Alle disse forhåbninger var bristet i 1940. Der var nu taget hul på en ny verdenskrig og Danmark var igen nabo til et stærkt Tyskland.

Indenrigspolitisk havde man i 1922 et flertal af Venstre og Konservative i både Landstinget og Folketinget. Dette flertal bekendte sig til ideen om, at et forsvar kunne have en afskrækkelseseffekt. Derfor bekendte man sig til et forholdsvis stærkt forsvar, som man tillige hævdede var påkrævet af folkeretten.

I 1940 var det derimod de Radikale og Socialdemokratiet, der var i regering og besad flertallet i begge Rigsdagens kamre. Disse partier var, som vi har set tilhængere af en afrustningslinie, og havde et pacifistisk islæt, omend den var blevet moderet en del under indtryk af de udenrigspolitiske begivenheder.

Den vigtigste principielle ændring, som den forsvarspolitiske linie undergik i perioden, var formentlig, at afskrækkelsesstrategien blev opgivet med den Socialdemokratisk/Radikale regerings tiltrædelse.

Derudover fik man med Venstres tilslutning til 1932-ordningen en bred politisk erkendelse af, at der i Danmark hverken var råd eller politisk vilje til at opretholde det forsvarsniveau, som 1922-ordningen forudsatte. I realiteten betød dette også, at ideen om, at forsvaret skulle leve op til, andre folkeretlige krav end en almindelig neutralitetshåndhævelse, blev opgivet.

Årsagen til de omtalte ændringer var primært de indenrigspolitiske forhold. Eksempelvis ser man, af forhandlingerne i Venstres folketingsgruppe, at det var af hensyn til den indenrigspolitiske situation, at man indgik 1932-forliget med regeringen. Man regnede ikke med, at forsvaret var synderligt populært hos vælgerne. Istedet forventede Venstres vælgere, at landbruget fik støtte på grund af krisen og denne vare leverede man ved at søge en tilnærmelse til Socialdemokratiet, hvilket også kom til at omfatte forsvarsområdet, hvor man kunne opnå besparelser, som kunne bruges til afhjælpning af krisen.

Det var altså den økonomiske situation, som betød, at de to partier kunne mødes om 1932-ordningen. De interne partiovervejelser virkede, derimod ofte hæmmende på mulighederne for en

nytænkning. Både Venstre og Socialdemokratiet var splittet i to grupper, som holdt hinanden i skak, hvilket før 1932 havde været en væsentlig årsag til, at man ikke kunne nå til enighed. På trods af forliget om 1932-ordningen fortsatte denne situation også efter 1932.

Da man i Socialdemokratiet under indtryk af den udenrigs-politiske situation i 1930erne begyndte at bekende sig til en mere forsvarsvenlig politik end tidligere, valgte man også at prioritere sammenholdet i partiet og regeringen over en ændring af den forsvarspolitiske kurs.

Dette hang også sammen med, at der gennem hele mellemkrigs-tiden eksisterede en opdeling af Folketinget i to blokke, når disse to blokke oven i købet brugte forsvarsområdet som mar-keringsområde havde forligstilhængere trange kår.

Endelig må man ikke glemme, at det på grund af landets stør-relse var begrænset, hvilke muligheder man havde på det sikker-heds og udenrigspolitiske område. Denne begrænsede handle frihed gav sig udslag i, at de to blokke på trods af deres uenighed kunne enes om nogle grundlæggende standpunkter.

Gennem hele perioden støttede alle parter således Folkefor-bundsarbejdet også i situationer, hvor der kunne blive tale om militæreforpligtelser, omend man søgte at undgå at binde sig til uoverskuelige forpligtelser. Ligeledes var der stort set enighed om neutralitetspolitikke, selvom muligheden for et nordisk forsvarsforbund blev luftet. Dette var også medvirkende til at virke konserverende på Danmarks forsvarspolitik.

De udenrigspolitiske forhold fik formentlig størst betydning i forbindelse med opgivelsen af Socialdemokratiets og de Radika-les afrustningsforslag. Dernæst var de udenrigspolitiske forhold også af betydning for de indkaldelser og de andre forsvarsmæssige foranstaltninger, som blev foretaget i forbindelse med krigsud-bruddet.

I denne forbindelse skal man dog ikke undervurdere betyd-ningen betydningen af Staunings personlige holdning, der i flere situationer fremstod som mere forsvarsvenlig end resten af Socialdemokratiet. Man kan således ikke udelukke, at han har udnyttet udenrigspolitiske argumenter som et påskud for at få sine egne mere forsvarvenlige standpunkter tilgodeset, hvilket muligvis allerede var tilfældet, da Moltke var udenrigsminister. Men bortset fra det blev de udenrigspolitiske argumenter stort set kun inddraget for at styrke de positioner, som partierne havde indtaget af indenrigspolitiske årsager.

Dette betød også, at sagkundskaben fik stadig mindre ind-

flydelse i perioden. Fra en særstatus som forhandlingsdeltager i forbindelse med vedtagelsen af 1922-ordningen bevægede militæret sig til en situation, hvor man i 1930erne stort set kun blev sat til at udfylde de økonomiske rammer, som politikerne opstillede. De indenrigspolitiske overvejelser havde dermed vundet afgørende indflydelse på bekostning af militært faglige og udenrigspolitiske argumenter.

Kapitel 2. Kilder og litteratur

- (1) Ministermødeprotokol 1929-33. Kaarsted.
- (2) I Festskrift til Poul Bagge

Kapitel 3. Danmarks forsvarspolitik før 1922

- (1) Dette afsnit bygger på Politikens Danmarkshistorie Bind 12 & Planlægningen af det sjællandske landforsvar 1922-1940
- (2) Dette afsnit bygger på Politikens Danmarkshistorie Bind 12-13 & Forsvar og Folkeforbund.

Kapitel 4. 1922-ordningen

- (1) Forsvar og Folkeforbund
Jyllands Landforsvar fra 1901 til 1940 s. 7-4 - 7-5
Clemmesen.
Planlægningen af det sjællandske landforsvar 1922-1940
s. 12-13. Isgaard.
- (2) Jyllands Landforsvar fra 1901 til 1940 s. 7-2 -7-7.
Clemmesen.
Planlægningen af det sjællandske landforsvar 1922-1940
s. 8-13. Isgaard.
Forsvar og Folkeforbund s. 315-348.
- (3) Forsvar og Folkeforbund s. 243 & 286. Knud Larsen.
- (4) Forsvar og Folkeforbund s. 278-280. Knud Larsen.

Kapitel 5. Venstreregering 1922-24

- (1) Folketingstidende 1924-25 sp. 6241.
- (2) Folketingstidende 1924-25 sp. 6241.
- (3) Jyllands Landforsvar fra 1901 til 1940 s. 8-5.
Clemmesen.
- (4) Jyllands Landforsvar fra 1901 til 1940 s. 8-8.

- (5) Forsvar og Folkeforbund s. 286.
Knud Larsen.

Kapitel 6. Socialdemokratisk regering 1924

- (1) Det Danske Socialdemokrati og Revisionismen Bind 2.
s. 51-52.
Bryld.
- (2) Det Danske Socialdemokrati og Revisionismen Bind 2. s. 161.
Bryld.
- (3) Det Danske Socialdemokrati og Revisionismen Bind 2. s. 167.
Bryld.
- (4) Rigsdagsårbog 1924-25 s. 18-19.
- (5) Nær og Fjern s. 274. Knud Larsen.
- (6) Nær og Fjern s. 256. Knud Larsen.
- (7) Nær og Fjern s. 260-261. Knud Larsen.
- (8) Dagbog over Danmarks første Socialdemokratiske Ministerium
1924-26 s. 39.
- (9) Dagbog over Danmarks første Socialdemokratiske Ministerium
1924-26 s. 39.
- (10) Dagbog over Danmarks første Socialdemokratiske Ministerium
1924-26
- (11) Folketingstidende 1924-25 sp. 35.
- (12) Folketingstidende 1924-25 sp. 39.
- (13) Det radikale Venstres Partiprogram 1905 & 1915.
- (14) Militærkommissionens Betænkning Bind 1. s. 370.
- (15) Folketingstidende 1924-25 sp. 2270.
- (16) Dagbog over Danmarks første Socialdemokratiske Ministerium
1924-26 s. 62-63.

- (17) Folketingstidende 1924-25 tillæg B. sp. 2549.
- (18) Folketingstidende tillæg B. sp. 2548.
- (19) Folketingstidende tillæg B. sp. 2548-49.
- (20) P. Munch. Erindringer Bind 5. s. 48.
- (21) P. Munch. Erindringer Bind 5. s. 48.
- (22) P. Munch. Erindringer Bind 5. s. 46-47.
- (23) P. Munch. Erindringer Bind 5. s. 47-48.
- (24) Forsvar og Folkeforbund s. 121-122. Knud Larsen.
- (25) P. Munch. Erindringer Bind 5. s. 49.
- (26) P. Munch. Erindringer Bind 5. s. 49.
- (27) Dagbog over Danmarks første Socialdemokratiske Ministerium
1924-26 s. 67.
- (28) P. Munch. Erindringer Bind 5. s. 52.
- (29) P. Munch. Erindringer Bind 5. s. 52.
- (30) P. Munch. Erindringer Bind 5. s. 52-53.
- (31) P. Munch. Erindringer Bind 5. s. 57.
- (32) P. Munch. Erindringer Bind 5. s. 59.
- (33) P. Munch. Erindringer Bind 5. s. 59.
- (34) P. Munch. Erindringer Bind 5. s. 59.
- (35) Dagbog over Danmarks første Socialdemokratiske Ministerium
1924-26 s. 62.
- (36) P. Munch. Erindringer Bind 5. s. 80.
- (37) P. Munch. Erindringer Bind 5. s. 82.
- (38) Nær og Fjern s. 272-273. Knud Larsen.

- (39) P. Munch. Erindringer Bind 4. s. 279.
- (40) Kongresprotokol 1913 s. 36.
- (41) Dagbog over Danmarks første Socialdemokratiske Ministerium 1924-26 s. 70 & 72.
- (42) Dagbog over Danmarks første Socialdemokratiske Ministerium 1924-26 s. 74.
- (43) Rigsdagstidende 1924-25 tillæg C. sp. 877.
- (44) Rigsdagstidende 1924-25 tillæg C. sp. 389 & sp. 1060.
- (45) Rigsdagstidende 1924-25 tillæg C. sp. 1550.
- (46) Folketingstidende 1924-25 sp. 1743.
- (47) Folketingstidende 1924-25 sp. 1744.
- (48) Folketingstidende 1924-25 sp. 1757.
- (49) Folketingstidende 1924-25 sp. 2304-2305.
- (50) Folketingstidende 1924-25 sp. 2259-2260.
- (51) Planlægningen af det sjællandske landforsvar 1922-1940 s. 22 & 30.
Isgaard.

Kapitel 7. Venstreregering 1926

- (1) Folketingstidende 1926-27 sp. 3326-27.
- (2) Rigsdagsårbog 1927-28 s. 431.
- (3) Folketingstidende 1927-28 sp. 2100.
- (4) Folketingstidende 1927-28 sp. 2102.
- (5) Folketingstidende 1927-28 sp. 2104.
- (6) Folketingstidende 1927-28 sp. 5637.
- (7) Det konservative Folkepartis repræsentantskabsprotokol 9. November 1928.

- (8) Mellem Frihandel og Protektionisme s. 89. Thorup.
- (9) Nationaltidende 8. marts 1928. Lederen.
- (10) Folketingstidende 1927-28 sp. 5165.
- (11) Mellem Frihandel og Protektionisme s. 89. Thorup.
- (12) Politiken og Gyldendals Danmarkshistorie Bind 13. s. 32-33.
- (13) Festskrift til Povl Bagge s. 154. Poul Jensen.
- (14) Festskrift til Povl Bagge s. 146. Poul Jensen.
- (15) Folketingstidende 1926-27 sp. 937, 1159 & sp. 1196-98.
- (16) Politiken og Gyldendals Danmarkshistorie Bind 13. s. 26-27.
- (17) P. Munch. Erindringer Bind 5. s. 147-48.
- (18) Planlægningen af det sjællandske landforsvar 1922-1940
s. 35.
Isgaard.
- (19) Planlægningen af det sjællandske landforsvar 1922-1940
s. 30-43.
Isgaard.

Kapitel 8. Socialdemokratisk regering 1929

- (1) P. Munch. Erindringer Bind 5. s. 150.
- (2) Bramsnæs. Erindringer s. 199-201.
- (3) P. Munch. Erindringer Bind 5. s. 155-156.
- (4) Årbog for Arbejderbevægelsens Historie Bind 3. s. 10.
- (5) Folketingstidende 1929-30 sp. 21-22.
- (6) Folketingstidende 1929-30 sp. 67-68.
- (7) Folketingstidende 1929-30 sp. 61-62.
- (8) Folketingstidende 1929-30 sp. 1850-51, sp. 1875 & sp. 1877-79.

- (9) Folketingstidende 1929-30 sp. 2039-40.
- (10) Folketingsårbog 1929-30 s. 458.
- (11) P. Munch. Erindringer Bind 5. s. 182-186.
- (12) Protokol for Venstres fællesgruppe pakke nr. IV Læg nr. 18.
- (13) Ministermødeprotokol 1929-33 s. 68. Kaarsted.
- (14) Ministermødeprotokol 1929-33 s. 71. Kaarsted.
Protokol for Venstres fællesgruppe pakke nr. IV Læg nr. 18
- (15) Protokol for Venstres fællesgruppe pakke nr. IV Læg nr. 18
- (16) Ministermødeprotokol 1929-33 s. 73. Kaarsted.
- (17) P. Munch. Erindringer Bind 5. s. 187-194.
- (18) Ministermødeprotokol 1929-33 s. 68. Kaarsted.
- (19) Ministermødeprotokol 1929-33 s. 66. Kaarsted.
- (20) Protokol for Venstres fællesgruppe pakke nr. IV Læg nr. 18.
- (21) Folketingstidende 1929-30
- (22) Folketingstidende 1929-30 tillæg A. sp. 6213.
- (23) Folketingstidende 1929-30 sp. 6778.
Moltesen var udenrigsminister i Madsen-Mygdals regering
1926-29.
- (24) Folketingstidende 1930-31 sp. 52.
- (25) Folketingstidende 1930-31 sp. 74-75.
- (26) Folketingstidende 1930-31 sp. 94.
- (27) Folketingstidende 1930-31 sp. 95.
- (28) Ministermødeprotokol 1929-33 s. 96-97. Kaarsted.
- (29) Ministermødeprotokol 1929-33 s. 90. Kaarsted.
- (30) Ministermødeprotokol 1929-33 s. 97. Kaarsted.

- (31) Ministermødeprotokol 1929-33 s. 110, 112-13 & 119.
Kaarsted.
- (32) Ministermødeprotokol 1929-33 s. 110 & 113. Kaarsted.
- (33) Folketingsårbog 1927-28 s. 431.
- (34) Den socialdemokratiske folketingsgruppes protokol 1928-34
s. 229.
- (35) Protokol for Venstres fællesgruppe Pakke nr. IV Læg nr. 19.
- (36) P. Munch. Erindringer Bind 5. s. 200-202.
- (37) Ministermødeprotokol 1929-33 s. 133. Kaarsted.
- (38) Ministermødeprotokol 1929-33 s. 134. Kaarsted.
- (39) Ministermødeprotokol 1929-33 s. 133. Kaarsted.
- (40) P. Munch. Erindringer Bind 5 s. 201.
- (41) Protokol for Venstres fællesgruppe pakke nr. IV Læg nr. 19.
- (42) Folketingstidende 1931-32 sp. 5475.
Landstingstidende 1931-32 sp. 1302.
- (43) Rigsdagsårbog 1931-32 s. 460-69.
- (44) Rigsdagsårbog 1927-28 s. 431.
- (45) Protokol for Venstres fællesgruppe pakke nr. IV læg nr. 19.
- (46) Folketingstidende 1932-33 sp. 27.
- (47) Rigsdagsårbog 1932-33 s. 661.

Kapitel 9. Forsvarspolitik 1933-37

- (1) Danmarks Udenrigspolitik 1933-1940 s. 44-45. Sjøqvist.
- (2) Det Danske Socialdemokratis Militærpolitiske Stilling 1933-
1937 s. 31. Lykkebo.
- (3) Ministermødeprotokol 1929-33 s. 226. Kaarsted.

- (4) Danmarks Udenrigspolitik 1933-1940 s. 55. Sjøqvist.
- (5) Det Danske Socialdemokratis Militærpolitiske Stilling 1933-1940 s. 42. Lykkebo.
- (6) Danmarks Udenrigspolitik 1933-1940 s. 55-56. Sjøqvist.
- (7) Danmarks Udenrigspolitik 1933-1940 s. 56. Sjøqvist.
- (8) Protokol for Socialdemokratiets Hovedbestyrelse og Forretningsudvalg 1929-38 s. 283.
- (9) Protokol for Socialdemokratiets Hovedbestyrelse og Forretningsudvalg 1929-38 s. 282.
- (10) Folketingstidende 1933-34 sp. 34.
- (11) Folketingstidende 1933-34 sp. 131.
- (12) Rød Ungdom 1934 & november 1933.
- (13) Pest over Europa s. 12. Frisch.
- (14) Folketingstidende 1933-34 sp. 516.
- (15) Rød Ungdom 1934 s. 19-20.
- (16) Folketingstidende 1933-34 sp. 129.
Danmarks Udenrigspolitik 1933-1940 s. 59. Sjøqvist.
- (17) En Bygning Vi Rejser Bind 2. s. 280.
- (18) Protokol for den socialdemokratiske folketingsgruppe oktober 1933.
- (19) Protokol for Socialdemokratiets Hovedbestyrelse og Forretningsudvalg 1928-34 s. 295.
- (20) Protokol for Socialdemokratiets Hovedbestyrelse og Forretningsudvalg 1929-38 s. 301.
- (21) Det Danske Socialdemokrati og Revisionismen Bind 2. s. 187. Bryld.
- (22) Folketingstidende 1933-34 sp. 180.
- (23) Protokol for Socialdemokratiets Hovedbestyrelse og

Forretningsudvalg 1929-38 s. 340-342.

- (24) Protokol for Socialdemokratiets Hovedbestyrelse og Forretningsudvalg 1929-38 s. 341-342.
- (25) Protokol for Socialdemokratiets Hovedbestyrelse og Forretningsudvalg 1929-38 s. 340-342.
- (26) Protokol for Socialdemokratiets Hovedbestyrelse og Forretningsudvalg 1929-38 s. 342.
- (27) Protokol for Socialdemokratiets Hovedbestyrelse og Forretningsudvalg 1929-38 s. 346.
- (28) Socialdemokratiets kongresprotokol 1935 s. 60-61.
- (29) Det Danske Socialdemokratis Militærpolitiske Stilling 1933-37 s. 77. Lykkebo.
- (30) Folketingstidende 1933-34 sp. 71.
- (31) Staunings arkiv Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

Kapitel 10. Forsvarsordning 1937

- (1) Folketingstidende 1935-36 s. 440.
- (2) En General og Hans Samtid s. 177. Hedegaard.
- (3) Folketingstidende 1935-36 s. 443.
- (4) Ministermødeprotokol 1933-40 s. 137-38. Kaarsted.
- (5) P. Munch. Erindringer B. 6. s. 178.
- (6) Folketingstidende 1936-37 sp. 23.
- (7) Protokol for den socialdemokratiske folketingsgruppe 1934-46 s. 125-27.
- (8) Folketingstidende 1936-37 tillæg A sp. 3811 & sp. 3911.
- (9) Folketingstidende 1936-37 sp. 3066.
- (10) Planlægningen af det sjællandske landforsvar 1922-1940 s. 74-75. Isgaard.

- (11) Staunings tale i Lund s. 15.
- (12) Folketingstidende 1933-34 sp. 129.
- (13) Folketingstidende 1936-37 sp. 683.
- (14) Folketingstidende 1936-37 sp. 684-85.
- (15) Folketingstidende 1936-37 sp. 686.
- (16) Planlægningen af det sjællandske landforsvar 1922-1940.
s. 86. Isgaard.
- (17) Planlægningen af det sjællandske landforsvar 1922-1940.
Isgaard s. 86-93.

Kapitel 11. Udviklingen frem til krigsudbruddet

- (1) Rigsdagsårbog 1937-38 s. 483-484.
- (2) Rigsdagsårbog 1937-38 s. 484.
- (3) Rigsdagsårbog 1937-38 s. 484-485.
- (4) Rigsdagsårbog 1937-38 s. 485.
- (5) P. Munch. Erindringer b. 6 s. 255-256.
Jyllands Landforsvar fra 1901 til 1940. Clemmesen.
- (6) P. Munch. Erindringer b. 6 s. 254-256.
- (7) P. Munch. Erindringer b. 6 s. 256.

Kapitel 12. Betydningen af krigsudbruddet

- (1) Politiken og Gyldendals Danmarkshistorie bind 13 s. 184.
- (2) Ministermødeprotokol 1933-40 s. 272-273. Kaarsted.
- (3) Ministermødeprotokol 1933-40 s. 278. Kaarsted.
- (4) Ministermødeprotokol 1933-40 s. 282. Kaarsted.
- (5) Politiken og Gyldendals Danmarkshistorie bind 13.
- (6) Den radikale folketingsgruppes protokol 20 sep. 1939.

Pakke nr. 2 læg nr. 4.

- (7) Staunings arkiv
- (8) Den konservative rigsdagsgruppes protokol 11. januar 1940.
Pakke nr. B5 læg nr. 1.
- (9) Den konservative rigsdagsgruppes protokol 11. januar 1940
Pakke nr B5 læg nr 1.
- (10) Hilsen til Hæstrup s. 217. Sjøqvist.
- (11) Folketingstidende 1939-1940 sp. 2139.
- (12) Besættelsen 1940 s. 40. Sjøqvist.
- (13) Folketingstidende 1939-40 sp. 2139.
- (14) Hilsen til Hæstrup s. 215-216. Sjøqvist.
- (15) Folketingstidende 1939-40 sp. 2139-40.
- (16) Politikens og Gyldendals Danmarks Historie bind 13 s. 186.
- (17) Besættelsen 1940 s. 41. Sjøqvist.

Oversigtsværker:

Danmarks Historie Bind 7. Red. Søren Mørch m.fl.
København 1988.

En Bygning Vi rejser. Bind 2. Oluf Bertholdt m.fl. København
1955.

Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie Bind 12-13. Red. OLAF
OLSEN. København 1991.

Politikens Danmarkshistorie Bind 12-13. Red. JOHN DANSTRUP & HAL
KOCH. København 1965.

Specialværker:

BRYLD, CLAUDS. Det Danske Socialdemokrati og Revisionismen.
Bind 2. København 1976.

CLEMMESSEN, MICHAEL. Jyllands Landforsvar Fra 1901 Til 1940.
København 1982. (speciale)

CHRISTIANSEN, NIELS FINN. Hartvig Frisch : En biografi.
København 1993.

FINK, TROELS. Fem foredrag om dansk udenrigspolitik efter 1864.
København 1958.

FRISCH, HARTVIG. Pest over Europa. København 1951.

HEDEGAARD, O.A. En General Og Hans Samtid. Frederikssund 1990.

ISGAARD OLSEN, OLE. Planlægningen af det Sjællandske Landforsvar
1922-1940. København 1986. (speciale)

JENSEN, POUL. Parlamentarismen er en letbenet dame. In Fest
skrift til Povl Bagge. p. 129-155. Red. Johnny
Leisner mfl. København 1972.

JØRGENSEN, BENT BEHRENDT. Det Danske Socialdemokratis Syn På Forsvaret 1929-35. In Årbog for Arbejderbevægelsens historie. Bind 3. p. 5-54. København 1973.

LARSEN, KNUD. Den disciplinerede udenrigsminister. In Nær og Fjern. p. 255-275. Red Tage Kaarsted mfl. København 1980.

LARSEN, KNUD. Forsvar og Folkeforbund. Aarhus 1976.

LYKKEBO, LARS OLE. Det Danske Socialdemokratis Militærpolitiske Stilling 1933-37. Odense 1975. (speciale)

SJØQVIST, VIGGO. Besættelsen 1940. København 1978.

SJØQVIST, VIGGO. Danmarks udenrigspolitik 1933-40. København 1966.

SJØQVIST, VIGGO. Folketingets beslutning af 19. januar 1940. In Hilsen til Hæstrup p. 206-231. Odense 1969.

THORUP, BO BEIER. Mellem Frihandel og Protektionisme. København 1990. (speciale)

Erindringer.

BRAMSNÆS, C.V. Erindringer. København 1965.

MUNCH, P. Erindringer Bind 4-6. København 1962-1966.

Tidsskrifter

Nationaltidende 8. marts 1928

Socialisten årg. 1933-34.

Solhverv årg. 1933-34.

Rød Ungdom årg. 1933.

Trykte Kilder

BORDING, KRISTIAN. Dagbog over Danmarks første socialdemokratiske ministerium 1924-26. Ved Karen Marie Olsen og Hans Sode Madsen. Aarhus 1976.

KAARSTED, TAGE. Ministtermødeprotokol 1920-24. Aarhus 1976.

KAARSTED, TAGE. Ministtermødeprotokol 1929-33. Aarhus 1981.

KAARSTED, TAGE. Ministtermødeprotokol 1933-40. Aarhus 1984.

Militærkommissionens Betænkning. København 1922.

Rigsdagstidende årg. 1920-1940

Rigsdagsårbog årg. 1920-1940

STAUNING, THORVALD. Danmark og Sverrig. Statsminister Th. Stau nings tale ved studentermødet i Lund 8. marts 1937. København 1937.

Utrykte Kilder

Det konservative Folkeparti. Repræsentantskab og landsråd 1923-1938.

Pakke nr. A. II.

Rigsarkivet.

Det konservative Folkeparti. Fællesgruppens protokol 1923-1938.

Pakke nr. A. V.

Rigsarkivet.

Det konservative Folkeparti. Fællesgruppens protokol 1938-1940.

Pakke nr. B 5.

Rigsarkivet.

Det radikale Venstre. Landstingsgruppens protokol 1918-1940.
Pakke nr. 1. Læg nr. 20.
Rigsarkivet.

Det radikale Venstre. Folketingsgruppens protokol 1923-32 &
1939-1940. (protokollen 1932-1939 eksisterer ikke)
Pakke nr. 2.
Rigsarkivet.

Venstre. Fællesgruppens protokol 1922-1940.
Pakke nr. IV. Læg nr. 13-23.
Rigsarkivet.

Venstre. Fællesbestyrelsen 1929-1940.
Pakke nr. IV. Læg nr. 32-33.
Rigsarkivet.

Den socialdemokratiske folketingsgruppes protokol.
Folketingets Bibliotek.

Socialdemokratiet. Protokol for Hovedbestyrelsen og Forretnings-
udvalg.
Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

Socialdemokratiet. Kongresprotokol.
Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

Staunings arkiv. Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.